

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	14
'Aho	Monite, 5 Sepitema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita
'Utoikamanu	
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 14/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2022

'Aho: Monite 5 Sepitema,

**Taimi:
10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Ngaahi Ngāue ke lipooti ki he Fale Alea:
		4.1 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021 [<i>Tali pea mo e fakatonutonu</i>]
		4.2 Potungaue Pa'anga 2020/2021 [<i>Tali pea mo e fakatonutonu</i>]
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		5.1 Potungaue ki Muli 2020/2021
		5.2 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2020/2021
		5.3 Potungaue MEIDECCC 2020/2021
		5.4 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		5.5 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale Sanuali 2020 ki Sune 2021
		5.6 Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021
		5.7 Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti 'i hono fakahoko 'o e Fili Lahi 2021)

		5.8	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune 2021
		5.9	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021
		5.10	Potungaue Mo'ui 2020/2021
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 07	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	9
Talamonū ki he ikuna Mo’ale Finau fili si’i Ha’apai 12.....	10
Tohi māhina ngāue e Fale Alea.....	10
Me’a Sea Komiti Kakato.....	11
Puipuitu’a ki he Lipooti Fakata’u Potungāue ki Muli.....	12
Fokotu’u na’a lava kole ki he ngaahi fonua muli ha sikolasipi fakalotofonua ma’a e fānau	13
Tokanga ki he ngaahi ‘isiu he tafa’aki ki he ngoue mo e ngāue toli.....	14
Faka’amu ki ha kolo māhanga ma’a ‘Ohonua	14
Fehu’ia founa ‘ave fānau Tonga ‘o ‘akapulu ‘i Siapani.....	15
Tokanga ki he poloseki ma’u’anga ivi mo <i>Abu Dhabi</i>	15
Tali ki he fokotu’u ke fakakau sikolasipi ako fakalotofonua hono fakapa’anga he ngaahi fonua muli.....	16
Tali Pule’anga ki he ngāue ‘a e ‘Ofisi Lonitoni mo 'ene ngaahi polokalama ngāue.....	16
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fehu’ia e kolo māhanga.....	17
Tali Pule’anga ki he fehu’ia ‘apiako ‘oku teu fokotu’u ‘i Tonga ni	17
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fānau ‘akapulu ‘i Siapani	17
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘Ofisi Misiona <i>Abu Dhabi</i>	17
Fokotu’u ke fakakau ngāue Potungāue ki Muli tokangaekina fakafoki fakapule’anga mai kau Tonga mei muli.....	18
Ngāue Pule’anga ki he mahu’inga ke tokangaekina kau Tonga fakafoki fakapule’anga mei muli.....	20
Kole fakakau ngāue Potungāue ki Muli tukumai ngaahi fakamatala fekau’aki mo e kau Tonga fakafoki fakapule’anga mei muli	21
Mahu’inga Potungāue ki Muli ko e fakahoko ‘a Tonga ki muli	22
Tokanga ki he tu’unga fakahoko fatongia kau ngāue Potungāue ki Muli.....	22
Tokanga ki he tu’unga lolotonga fai hono vakai’i ‘aki hiki tu’unga vāhenga	23
Fakatokolahi kau ngāue potungāue tokangaekina tafa’aki ki he <i>PMS</i>	26
Tokanga ‘oku lahi pē pa’anga kae faka’asi ia ‘oku fiema’u e pa’anga ke fai’aki ngāue	27

Tokanga ki he fakatau koloa e Potungāue ki Muli.....	27
Tokanga ki he tafa’aki ki he fehokotaki potungāue mo muli.....	28
Tokanga ke ‘ilo he ‘Ofisi Potungāue ki Muli ‘i Tonga ni ‘ene ngaahi me’a fakapa’anga	28
Fokotu’u ke kole ngaahi fonua muli ‘oua fakangatangata faingamalie sikolasipi fakalotofonua.....	28
Fakatefito tokoni ‘Asitelēlia ke fakalelei’i tu’unga fakaako kau faiako ‘osi mei Kolisi Fakafaiako	29
Tali ki he fiema’u ke fakaivia fakapa’anga Va’a <i>Corporate Services</i>	30
Tali fekau’aki mo e fakatau koloa e potungāue	30
Tokanga ki he tu’unga kau ma’u paasipooti & tangata’i fonua Tonga ‘i muli	30
Fakama’ala’ala ki he kolo māhanga mo Kolomotu’a	31
Tokanga ke faka’aonga’i fakalelei potungāue polokalama tokoni ‘a Kolea.....	31
Tokanga ki he tu’unga kau ma’u paasipooti & tangata’i fonua Tonga ‘i muli	32
Tali Pule’anga ki he kolo māhanga ‘o Kolomotu’a	33
Fokotu’u ki he Pule’anga ke kole na’a lava Nu’usila fakafoki mai ‘ene sikolasipi fakalotofonua ma’a e fānau ako	33
Fokotu’u ki ha kolo māhanga ma’a ‘Ohonua koe’uhi ko e uesia lahi he sunami	34
Tali Pule’anga ki he fakatangi fakafoki mai Nu’usila mo ‘Asitelēlia na polokalama sikolasipi fakalotofonua	34
Tali Pule’anga ki ha kole ha kolo mahanga ma’a ‘Ohonua	35
Fokotu’u ke fakaa’u ange tokoni mei he kolo māhanga ‘a Ha’apai ‘i Siaina ki Ha’apai	36
Pālotti ‘o tali Lipooti Ngāue Fakata’u Potungāue ki Muli 2020/2021	36
Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata 20/21	36
Fakamatala puipuitu’a ki he Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata	37
Tokanga ki he ‘ikai ha fakaikiiki he lipooti ‘o ha tokoni ki he ngaahi pisinisi ne uesia he Takimamata	38
Tokanga ki hano lipooti e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘aki e patiseti 1.4 miliona ne vahea ki he <i>TTA</i>	38
Tokanga ki he te’eki ‘atita’i ngāue ‘Ofisi Takimamata Tongatapu talu mei he 2019- 2021	38
Fakamālō’ia lisi mai he lipooti e koloa e potungāue ‘oku ne tauhi kau ia he potungāue mo Falepa’anga	39
Kole ‘oua tuku ‘a Niua ke li’ekina he fakalalakaka fakatakimamata	39
Fokotu’u ki ha katoanga faiva fakafonua ke fakatolonga ai ‘ulungaanga fakafonua & tukufakaholo.....	40

‘Ikai kau fakaiviva ngaahi pisinisi hili e fakatamaki ‘aho 15 Sanuali ‘i he lipooti fakata’u 2020/2021	41
‘Osi ‘atita’i ngāue ‘Ofisi Takimamata Tongatapu & ke toki lipooti mai he lipooti fakata’u ka hoko	41
Faingofua hono lisi koloa e Potungāue he ‘oku si’isi’i pē Potungāue Takimamata	41
Teuteu ‘a Tonga ke kau ki he Pacific Arts Festival he 2024.....	42
Fakatonutonu ki he pa’anga totongi laiseni ki he mamata tofua’a.....	42
Tokanga ke fai ha ngāue ki he ngaahi pole fehangahangai mo e potungāue he kuohili.....	42
Tokanga ke malu’i ngaahi koloa tukufakaholo	43
Tokanga ki he tu’utu’uni Kapineti fekau’aki mo e ō mai kau muli ‘o faimali ‘i Tonga ni.....	43
Lolotonga fai e ngāue ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘ulungaanga fakafonua.....	44
Tali Pule’anga fekau’aki mo e Tu’utu’uni Kapineti ki he katoanga mali.....	44
Tokanga ke fakafaingofua’i ke vave founa fai mali.....	44
Kole ke fakatokanga’i ko Ha’apai kuo fakamo’oni’i ‘oku lahi taha ai hono mamata’i tofua’a.....	45
Palopalema takimamata ‘Eua ta’epau taimi folau vakapuna & vakatahi.....	45
Fiema’u vivili ‘a ‘Eua he takimamata ko e ‘ikai papau taimi fefolau’aki.....	46
Kole ke fakakaukau he Pule’anga hano fakaiavia ongo kautaha mamata tofua’a ‘Eua	47
Tokanga ke faitokonia Pule’anga ngaahi ngaahi hala fakatakimamata ‘Eua.....	47
Tokanga ke fakafaingofua pea vave faimali kau ō mai mei muli	47
Fehu’ia e lahi uesia fakapa’anga he takimamata ‘i he ta’u 2019/2020	48
Fakamanatu mei he Pule’anga na’e tāpuni kau’āfonua Tonga ki muli he 2020	48
Tokanga ki he ngāue Pule’anga ke faka’ai’ai ‘aki hotau kakai ke nau ‘inivesi he takimamata	48
Tokanga na’e fai pē ‘Ofisi Takimamata he kuohili hono fakamāketi’i e takimamata..	49
Fua ngaahi fakamole ki he laiseni mo e polokalama ako mamata tofua’a he Potungāue Takimamata.....	50
Fai e fengaue’aki ngaahi Potungāue e Pule’anga ke langa hake takimamata	51
Kau e tanu ngaahi hala fakatakimamata he palani ngāue Pule’anga.....	51
Kole ki he Pule’anga ke tata Taulanga Pasivulangi mo e Taulanga Futu	52
Fokotu’u ke ngāue’aki visa fakangofua ke faka’ai’ai ‘aki kau folau ‘eve’eva ki Tonga	53
Pālotti ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata	53
Līpooti Fakata’u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2020/2021	54
Va’a ki he Fakamatala e <i>MEIDECC</i>	55

Va'a Fakamatala e <i>MEIDECC</i>	55
Va'a ki he Tokangaekina Fakatamaki Fakaenatula pe <i>NEMO</i>	56
Va'a ki he 'Atakai e <i>MEIDECC</i>	56
Tangike vai 'e 300 ko e 'inasi ma'a e vāhenga 'e 10 'i Tongatapu	56
Kelesi.....	57

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 5 Sepitema, 2022

Taimi: 1000-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’iha’angana*).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kole atu pē ki he Fakafofonga Nōpele ‘o e Ongō Niua, Tama Pilinisi ke kātaki ‘o fakahoko ‘etau lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(*Fakahoko ‘a e lotu ki he pongipongi ni ‘e he Fakafofonga Nōpele ki he Ongō Niua, Tama HSH Pilinisi Fotofili Kalaniuvalu, kamata ‘aki ‘a e himi 499*).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamālō atu ki he Tama Pilinisi ‘i he lotu lelei kuo tataki ‘aki ‘a e kamata’anga ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he uike fo’ou ko eni. Kalake ke ui ‘a e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Monite ko e ‘aho 05 ‘o Sepitema 2022.

‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale ‘Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili*, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea ngata’anga e taliui, ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘oku poaki mai, poaki mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, poaki me’a tomui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ikonōmika, ma’u heni mo e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Toutai, kei hoko atu mo e poaki mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Poaki mai mo Pohiva Tu’i’onetoa, pea ‘oku kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Veivosa *Light of Life* Taka. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu mo e Hau ‘o e Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio ko Tupou VI. ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasi’ipau’u, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni, Tama ko Tupouto’a ‘Ulukālala mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo.

Tapu ki he Hou'eiki 'o e fonua, kae 'uma'ā 'a e kau tauhi fonua, tapu ki he kau taki lotu, pea pehē 'a e fakatapu ki he tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'o Tonga. Hūfanga atu he talamalu 'o e fonua kae 'atā ke fakahoko 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he uike fo'ou ko eni. Fakafeta'i 'oku laumālie 'a e Tama Pilinisi, Hou'eiki 'o e fonua laumālie lelei 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, pea laumālie lelei 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mou me'a mai ke fakahoko 'etau ngāue Fale Alea 'o Tonga ki he uike ko eni, ne mohetolo mai foki 'etau ngāue mei he ngaahi uike kuo maliu atu, pea ko eni 'oku tau foki mai ke kamata 'etau ngāue he uike fo'ou ko eni.

'Uluaki pē 'eku fakamālō atu Hou'eiki 'i he ngaahi ngāue kotoa pē ne mou fakahoko mei he 'a'ahi faka Fale Alea ki ho'omou ngaahi vāhenga takitaha 'a e ngaahi vāhenga ko eni ne malava ke fakahoko 'a e 'a'ahi, pea 'oku ou tui pē na'e ma'u ha ngaahi fakataha lelei mo homou ngaahi vāhenga, pea ola lelei pea 'e toki 'amanaki ke toki līpooti mai ki he Fale Alea 'o Tonga.

Talamonū ki he ikuna Mo'ale Finau fili si'i Ha'apai 12

Ko hono ua pē hangē kuo mou mea'i ne lava lelei 'a e fakahoko 'a e fili si'i 'a e Vāhenga Ha'apai 12, pea 'oku 'oatu 'a e talamonū ki he kanititeiti na'a ne ikuna 'a e fili ko eni, 'a ia ko Mo'ale Finau, tokotaha pē eni ne tau fengāue'aki mai 'i he ngaahi he kuohili pea ko eni kuo toe loto lelei pē 'a e Vahefonua Ha'apai 12 ke toe hoko mai pē ko honau Fakafofonga ki hono tongia 'a e fatongia 'o e Fakafofonga mālōlō kuo 'osi pekia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue mālōlō. Pea 'oku kei fengāue'aki 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona Fili kae 'uma'ā mo e 'Ofisi 'o e Fale Alea ki he ngaahi fakakakato 'o e ngaahi ngāue tu'utu'uni 'e he lao fekau'aki mo e fili, pea ke kakato ia pea toki 'omi faka'ofisiale ia ki heni ki he 'ofisi pea 'e toki, kakato ke fakahoko fatongia 'a e Fakafofonga kuo fili.

Tohi māhina ngāue e Fale Alea

Ko e me'a pē Hou'eiki 'e taha 'oku ou ki'i fiema'u pē ke fakama'ala'ala kole ki he kalake ke 'ohake mu'a 'a 'etau tohi māhina, *calendar* ki he fokotu'utu'u ko ē ki he 'etau ngāue. Hangē pē ne mou me'a Hou'eiki na'e toloi fanongonongo pē foki ka 'oku 'osi fokotu'utu'u mai pē 'e he Komiti 'Asenita 'etau ngāue pea na'e 'amanaki ke tau toki hū mai foki ki he 'aho 12 tu'u 'i he 'etau tohi māhina, 'a ia ko e uike kaha'u, ka 'oku anga pehē ni pē ka na'e toki, na'e fai pē 'a e femahino'aki tafa'aki 'a e Pule'anga ...

<005>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'uhinga he 'oku 'amanaki ke me'a atu 'a e 'Eiki Palēmia mo e fa'ahinga e Hou'eiki Minisitā ki he ngaahi fatongia 'i he ngaahi fakataha 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga pea ne faipē 'a e felotoloi ke ki'i nga'unu mai ke tau hū mai tautolu he uike ni ke hangē 'oku fetongi'aki 'a e uike kaha'u. 'A ia ko 'etau ngāue pē eni Hou'eiki ko e 'asenita ko ena 'oku tuku atu 'i he uike ni ki he 'aho Tu'apulelulu 'aho 8 'a ia ko e fetongi'aki ia 'a e uike ko eni na'e 'amanaki ke tau ngāue he uike kaha'u mei he 'aho 12 ki he 'aho 15 'a ia ko e ...ka mou me'a hifo pē ko e me'a pē 'oku ou 'ohake ke fakatokanga'i 'a ia ko 'etau tohi māhina ia 'a ia ko 'ene hili pē ko eni ko e fetongi'aki e uike ko ē pea te tau toloi ai pē fanongonongo kei fakahoko pē ngaahi ngāue ka mou me'a

hifo te tau toki foki mai ki he meimei uike tolu ia ‘o ...kamata’anga ia e uike tolu ko ē ‘o ‘Okatopa ‘a ia ko e ‘aho 17 Monite ko ia lele ai pē uike ko ia toe lele mo e uike ‘aho 24 tau mei ngāue kakato ‘i ‘Okatopa pea toe hoko atu ai pē mo Novema ‘oku tau toe lele kakato e Fale Alea ke fakakakato e fatongia ‘o e Fale Alea.

‘A ia tau mahino pē ko e ngaahi fokotu’utu’u pē ka ‘oku mahino ko e ofiofi ofi ‘aupito pē ‘a ‘etau ngāue ‘i he ngaahi fokotu’utu’u ko ena ‘oku ‘asi mai he’etau tohi māhina ngāue kae tukukehe pē ha ngaahi fe’unu’aki pē ha ngaahi femahino’aki he ngaahi fatongia ke toki fetātāpuni’aki pē ka ko e me’a mahu’inga pē mahino pē ‘oku tau fononga lelei atu pē ‘etau ngāue ‘i he ngaahi fokotu’utu’u ko ena ki he ta’u ni. ‘A ia ko e a’u pē ki ‘Okatopa tau ngāue kakato he fo’i uike ua ko eni kimu’a ‘i ‘Okatopa mo e uike kakato ‘o Nōvema ke fakakakato ai ‘etau ngāue. ‘A ia ko e hangē pē na’a ku lave ki ai ko e hili pē ngāue ko eni he uike ni te tau mohetolo leva taimi tatau kuo kakato mai foki mai foki mo e kau Mēmipa kae kamata ke ngāue e ngaahi komiti tautefito ki he ngaahi tohi tangi mo e ngaahi me’a pehē ‘oku fakahū mai ke kamata leva ke tukuatu ia ki he Ngaahi Komiti ko eni Totonu ke nau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ia fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni pea toki fakahū mai.

Ko ia ko ‘eku ki’i lave pē mo e fakama’ala’ala pē Hou’eiki ke tau muimui pē ko e anga pē ena ‘etau fokotu’utu’u ngāue pea ‘oku ou tui ‘oku tau fononga lelei pē fakatatau mo ‘etau ngāue ko ena ‘oku toe, ‘amanaki ko e ngaahi fakamatala fakata’u ko eni ‘oku kei na’e mohetolo fakataha mai mo ‘etau toloi mai ko ena ‘oku hā pē ‘i he’etau ‘asenita. ‘A ia te tau hoko atu ko eni ai he fononga atu ai he uike ni pea te tau toki hoko atu ai pē pea te tau toki fakakakato mo e ngaahi ngāue ka ‘oku mahino pē ‘e fakakakato e ngaahi ngāue kotoa tautefito toe ‘i ai mo ha ngaahi lao pea mo e me’a ‘oku mahu’inga pē foki hangē ko ia na’a mou mea’i ‘oku kei pau ke kei fakamā’opo’opo tau ngaahi ngāue kotoa pē ke lipooti ki he ‘Ene ‘Afio na’e ‘osi fakahoko e ngāue ko ia mou ‘osi mea’i pē pea ‘oku ngāue pē ke fakakakato e ngaahi ngāue ko ia ki he ngaahi me’a na’e ‘osi fakahoko mai he ngaahi Tō Folofola ko ia pea ko u tui pē te tau fononga atu pē ‘o lava lelei pē ‘i he ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi ‘aho ngāue ko ena hangē ko ia na’a ku lave ki ai.

Ko ia pē ki’i me’a ‘oku fai atu ki ai e lave mo ‘eku fakama’ala’ala atu pē Hou’eiki ‘etau ngāue ka ko u tui ko ‘etau ‘asenita ena kole atu pē ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ke tau hoko atu pē mu’a he ngaahi ‘asenita ko ena ‘a ia ko e ngaahi fakamatala fakata’u ko ena ngaahi ngāue ‘a e ngaahi potungāue ‘oku kakato mai ki he Fale Alea ‘o Tonga.

Ko ia kole atu Hou’eiki ke tau liliu e Fale Alea ‘o **Komiti Kakato** (*Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea Komiti Kakato ki hono me’a’anga*)

Me’a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he me’a e ‘Eiki Sea Le’ole’o kae’uma’ā ‘a e lotu lelei ‘oku kamata’aki he Tama Pilinisi he pongipongi ni kae hoko atu ki he ngaahi ngāue ‘a e Komiti Kakato mou mea’i hifo pē ‘oku fetongi ‘etau ‘asenita he pongipongi ni ‘oku ‘ohake ‘a e ‘asenita ko ē he pongipongi ni ‘a e Potungāue ki Muli...

<007>

Taimi: 1030-1035

Sea Kōmiti Kakato : pea pehē foki ki he hoko hake ai ko e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Takimamata 2020 ki he 2021. Pea pehē foki ki he Fakamatala Fakata’u ko ia ‘a e Potungāue *MEIDECC* 2020-2021. Ko e liliu ia ki he polokalama ‘o e pongipongí ni ‘e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ou kole heni ki he 'Eiki Minisitā ki Muli ke ne ‘omai ha puipuitu’ a ‘o fekau’aki pea mo e Lipooti Fakata’u ko eni ‘a e 2020-2021. Mālō 'Eiki Minisitā.

Puipuitu’ a ki he Lipooti Fakata’u Potungāue ki Muli

'Eiki Minisitā Ki Muli : Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato tapu mo e Tama Pilinisi mo e

Hou'eiki Nōpele tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'atā ke fakahoko atu ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Ki Muli ki he ta’u 2020-2021 ‘a ia ko e piliote ‘o Siulai 2020 ki he ngata’anga ‘o Sune 2021. Pea ‘oku fakahoko foki ‘a e tefito’i fatongia ‘o e Potungāue ki Muli ‘o fakatatau ki he lipooti ko e va’a ‘e 5. ‘A ia ko e ‘uluaki ko e ngaahi sēvesi ki he Potungāue fakakātoa. Ko e 2 ki he ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi ngāue ki muli. Ko e 3 ko e ngaahi misiona ki muli, ‘a ia ko e ‘ofisi ‘e 9 ‘oku fakahoko fatongia mei muli. Pea ko e konga 2 ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi ‘ofisi misiona ‘i muli ko e ‘uluaki ko e fetu’utaki fakatipilometika mo e ngaahi fonua ‘oku ‘i ai ‘a e fetu’utaki hangatonu kae 'uma'ā ‘a e ngaahi kautaha fakafeitu’u mo faka-Pule'anga fakamāmani lahi.

Pea ko e konga hono 2 ko hono tokangaekina hotau kāinga Tonga ‘oku nofo ‘i muli, ‘a ia ‘oku fakafuofua ‘oku mei liunga 2 ‘a e fika ko eni ‘oku ‘ova he 2 kilu ‘a e kakai Tonga ‘oku nau nofo ‘i muli, pea fakatefito ‘a e tokolahi ‘o e kau kāinga Tonga ‘oku nau nofo ‘i muli ki Nu’usila ‘a ia ‘oku fakafuofua ko e toko 85000, ‘Aositelēlia ‘oku laka hake ‘i he 40000 tupu, pea ko ‘Amelika ‘oku laka ‘i he toko 65000. ‘A ia ‘oku toe ‘i ai pē ‘a e toe felāve’i ‘a e ngaahi misiona ko eni ‘oku ‘i muli mo e va’a ko eni ‘e 4 ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ‘i he tafa’aki ko ē ‘o e *Immigration* mo e kae 'uma'ā mo e kakai *citizen* ki hono *process* ‘a e ngaahi paasipooti kae 'uma'ā ‘a e ngaahi kole ke liliu tangata ki he *Tongan citizenship*.

Pea ko e va’a hono 5 ko e va’a ki he tauhi ‘a e Va’a *Protocol*. ‘A ia ko e fakahoko fatongia ‘o e ta’u ko eni na’e uesa ia ‘i he tāpuni ko eni ‘a e *borders* ‘ikai ngata pē ‘i Tonga ni kae 'uma'ā ‘i muli foki ‘i he ngaahi fonua ni’ihi ‘oku tu’u ai ‘a e ngaahi *missions*. Ka ko e lipooti ko eni ‘oku ne hanga pē ‘o ‘omai ‘a e tefio’i fakahoko fatongia na’e lava ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni, pea ko u fiefia pē ke tali ha ngaahi fekau’aki mo e lipooti mālō.

<008>

Taimi: 1035 – 1040

Sea Komiti Kakato: ... ‘Eiki Minisitā ki muli fekau’aki pea mo e lipooti tu’unga ko eni ‘o e ngaahi ngāue ko ē ‘i tu’apule’angá kae ‘uma’ā ngaahi ‘ofisi. Ko ia ‘oku ‘oatu e faingamālie heni ‘i ai ha’amou me’a mai ki ai ‘i he pongipongí ni. Me’a mai e Fakafofonga ‘o ‘Euá.

Dr. Taniela Fusimālohi : Sea, tapu moe Feitu’u na pehē foki e fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kapineti pehē foki e fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí

pea pehē ki he fakatapu ki he tēpile ‘a e Hou’eiki Nōpelé ka e fai atu pe mu’a ha fakahoha’a he līpooti ko ení.

‘Oku kau eni he līpooti lelei pea ‘i he taimi tatau ko e līpooti ‘oku pelepelengesi koe’uhí ko e ngaahi me’a ‘oku hā he līpooti ‘o fekau’aki pea mo hotau ngaahi vā ngāue. ‘Ikai ke ngata pē ‘i tu’apule’anga ka koe’uhí ko hotau kakai foki ko eni ‘oku nau lolotonga nofo ‘i he ngaahi fonua mulí.

Ko u fakamālō he līpooti ko ení koe’uhí ko hono ‘omai ‘a e fakamatala ko eni fekau’aki pea mo hono fakafaingamālie’i ‘o e ‘oange ‘o e ngaahi me’a fekau’aki mo e paasipootí ki hotau kakai muli ‘oku nau nofo ‘i tu’apule’angá. Hangē pe ko ia ko e me’a ‘oku ‘e he ‘Eiki Minisitā, ko eni kuo a’u ki he kakai ‘e toko 180000 tupu ‘o e kakai Tonga ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi fonua muli ko ení pea ‘oku tau fakamālō ki he ngāue ko ení.

Ka u hoko atu pe mu’a ki he līpootí Sea ko e ‘uluakí ko e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Potungāué pea pehē kihe ngaahi misiona ‘i tu’apule’angá. Pea ko u fakamālō foki ki he tu’utu’uni ko eni ‘e he Pule’angá ke Sea ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ení ‘i he ngaahi Kōmiti Fakalakalaka ‘a e ngaahi vāhengá. Ko u tui ko e fakakaukau lelei eni koe’uhí ko e ‘ōfisi ko ení pea mo e ‘Eiki Minisitā ko ení ‘oku ‘i he ngaahi tafa’aki ko ia ki he vā mo e ngaahi fonua ko ē ‘oku nau tokoni maí.

Fokotu’u na’a lava kole ki he ngaahi fonua muli ha sikolasipi fakalotofonua ma’a e fānau

Ka ko u fie hoko atu ki he peesi 21 – 22 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni fekau’aki pea mo e ngaahi sikolasipi pea mo e ngaahi polokalama ako meí he ngaahi fonua ‘i tu’apule’angá. Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi faingamālie ‘oku lahi, tānaki mai eni ia ki he ngaahi sikolasipi pe ko eni ‘oku ‘omai fakata’u ‘o tautefito pe ia ki ‘Aositelēlia pea mo Nu’usila. ‘Oku tau fakamālō ki he ngaahi fonua ko ení kau ai ‘a Suisalani kae ‘uma’ā ‘a Siapani, *Netherland*, ko ‘Initia, Malēsia, Singapoa pehē ki Taileni pea mo Siaina.

Ka ki he motu’á ni Sea ko e hā ‘a e fakama’ala’ala ai he ko u tui ko e ngaahi sikolasipi fakalukufua ‘oku si’isi’i ia ki he tau fānau ko eni ‘oku nau lolotonga feinga ke nau hū meí he lēvolo ko ē ‘o e foomu 7 ke nau a’u ki he lēvolo ko ē ‘o e ‘univēsítí. Pea ‘i he tu’unga ko iá ‘oku ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ko ē ke ‘i ai ‘etau ‘univēsítí. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia, ko e ngāue ia ‘oku tonu ke hoko atu ke ‘oange e faingamālié.

Ka ‘oku ‘i ai e me’a heni ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ou tokanga ki ai he na’á ku lele atu he tokonakí ki he polokalama tānaki tu’unga e taha e ngaahi ‘apiako ‘oku nau fai e ngaahi polokalama Tipiloma. Pea ‘oku a’u eni ki he’enuu fai pea mo e konga ‘o e Polokalama ki he *BA* pea na’e ‘i ai e fakamatala ai ‘a e ta’ahine Pataloni ko ē ‘o e ‘Apiako *TTI*. Pea ‘oku ou tui ko e fakakaukau lelei he ‘oku tau nofo pē foki ‘a e fakakaukau ia ko e ō ki he ‘univēsítí ko e ō ki muli pea kuo pau ke ‘i ai hono ngaahi sikolasipi. Ka ko hono mo’oni foki ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia.

Pea ko e fakakaukau ia ke fēfē ke ‘omai ha ngaahi sikolasipi fakalotofonua, ‘osi fai pe foki ia ‘e Nu’usila he ngaahi ta’u ko ē pea kuo ‘osi tuku. Ke tokoni ki he ngaahi mātu’á he ‘oku ‘alu pe ke toe mamafa ange mo e ako ia ko eni ‘oku fai pe ko ē ‘i Tonga ní hangē ko ē ko eni ‘oku fai ‘i he ngaahi ako ko eni hangē ko e *TTI*, ko e *TIHE* mo e ngaahi ako pehē ‘oku nau fai e *diploma level 6* a’u ki he *level 7*. Ka ko e kolé ia na’a ‘i ai ha fakakaukau pehē ke

tokoni ki he si'i mātu'á he 'oku a'u pe ki he \$3,000 ki he 4,000 ki he semesitā 'oku feinga'i 'e he mātu'á kae fakalava e ako e fānau ko ení.

Tokanga ki he ngaahi 'isiu he tafa'aki ki he ngoue mo e ngāue toli

'I he peesi hono 23 Sea 'oku hā ai 'a e fakamatala ka ko e fehu'i pe ke faiangé mu'a ha fakama'ala'ala ki he pehē ko e fakataputapui e hū atu 'o e ngoue ko e ngāue mo e polokalama he me'atokoni 'a māmaní. Pea ko e ngāue 'a e 'Ofisi 'i Lonitoní. Ka 'i he tafa'aki ko iá ko u fakamālō lahi ki he ngāue ko eni 'oku fai 'e he ngaahi 'ōfisi ko ē 'i mulí koe'uhi ko 'enau fakaa'u kitautolu ki he ngaahi aleá pea mo e ngaahi faingamālié.

'I he peesi ko ē hono 24 'oku hā ai 'a e kau atu ki he ngaahi fakataha 'a e *EU* kātaki ka 'oku 'ikai ke mahino ia pe ko e hā 'a e ngaahi tokoni ko eni 'a e *EU* ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ko e lele atu ko eni koe'uhi ko 'etau lele atu eni 'i he fakaakeake mo e feinga ke tau fakafoki 'etau ngāue faka'ikonōmika ki he tu'unga na'a tau 'i ai kimu'a.

Ko e peesi hono 25 'oku 'i ai 'a e talanoa ai ki he ako ko ia ko ē 'oku fokotu'utu'u mo e *IMO* kae fakafou mai 'i he *SPC*, 'oku ou tui ko e ako eni 'oku mahu'inga ka 'oku ki'i tō lalo 'i he taimi ni koe'uhi ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai, ka 'oku mahu'inga he 'oku kamata ke toe foki mai pē 'a e ngaahi kautaha vaka ia ki Tonga ni koe'uhi 'oku lelei ange pē faifolau tahi ia 'e he'etau fānau Tonga.

Ko e peesi hono 25, fakamālō ki he ngāue ko ē ke to'o 'a e tapu ko eni ki he 'ave 'o e kava ki he *EU* pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē ngāue 'oku fakahoko ki ai.

Ko e peesi 27 ki he 28 'oku ou fakamālō lahi 'i he ngāue ko eni 'oku fai 'e he potungāue pea mo e 'ofisi ko eni 'i *Canberra*, kae tautefito eni ki he tokanga ko ē ki he 'etau kau toli, mo e kamata ko ē ke tau 'unu atu e kumi ngāue ki he ngaahi 'elia ko ē 'oku fiema'u ai ha taukei ngāue. Ko e 'a'ahi ko ē na'a mau fai 'i he ngaahi vahefonua 'oku kau ai 'a 'Eua ia 'oku kamata ke 'unu atu 'a e ako ki he ako ko eni 'i he 'elia 'o e tekinikale ki he *TVET*, ke teuteu'i pē kamata 'a e teuteu'i 'a e fanau mei he lēvolo 2 'o 'alu ai ki he levolo 'i 'olunga ki he ngaahi ngāue ko eni 'e ala ma'u, ka u toe fakamālō ki he ngāue ko ē 'oku fai 'e he 'ofisi ko ē 'i 'Asitelēlia.

Faka'amu ki ha kolo māhanga ma'a 'Ohonua

'Oku 'i ai 'a e ki'i me'a fo'ou 'oku hā mai 'i he peesi 29 pea 'oku ou tui kuo 'osi fai ia, ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e fakamo'oni ko ē ke 'i ai ha kolo māhanga, pea 'oku ou tui ko Kolomotu'a 'oku ne 'osi kamata ka ko e fehu'i pē ia ki he 'Eiki Minisitā pē 'e hokohoko atu nai eni ki ha ngaahi kolo 'oku mateuteu ke fai ha ngāue pehē ni. Ko 'Ohonua ko ē 'i 'Eua 'oku 'i ai 'a e ki'i ngāue 'oku nau fakahoko pea mo e 'Univesisti ko ē 'o Melipoane ki he sio ki he ngaahi ngāue pē koe'uhi ko e kolomu'a, ka 'oku ou tui ko e ngāue lelei eni ia ke hoko atu ki ha ngaahi kolo pehē ke fai ha ngāue mo ha ngaahi kolo

māhanga tautefito pē ki ‘Asitelēlia pea mo Nu’usila ‘oku na tokoni hangatonu mai ki Tonga ni.

‘I he peesi 33 ‘oku ou tui ko e ngāue lelei eni pea ‘oku ou tui ko ‘eku ma’u kuo a’u mai ‘a e me’angāue ko eni ki he koniteina ko eni ki hono ngāue’aki ki hono sivi ‘o e ngaahi uta ko eni mei muli, koe’uhi ko e ngaahi palopalema ‘oku fa’a hoko ‘i he hū mai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke totonu ke hū mai ki hotau fonua ni.

Ko e tafa’aki ko ē ki he kolo māhanga ‘oku mahino pē ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vahefonua kuo ‘osi fakamo’oni pea ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he līpooti ko eni e Vahefonua ‘Eua, ka ko e hangē pē ko ia ko e me’a pē ‘oku ke mea’i ne ‘osi fai mo e fakamo’oni ia ‘a e Vahefonua ‘Eua mo e taha ‘o e ngaahi vāhenga ‘i he ngaahi vāhenga ‘o Siaina ki ha fengāue’aki kolo māhanga pea ‘oku ou tui pē ‘e ‘i ai ha ngāue ‘e hoko atu ‘i he ta’u ni mo e ta’u kaha’u ki ai.

Ko e hoko he peesi 34 mu’a ‘e ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala angé ‘a e ‘apiako *confucius* ko eni ‘oku ‘amanaki ke fai ‘a e ngāue ki ai ke fokotu’u ko ē ‘i Tonga ni.

Fehu’ia founa ‘ave fānau Tonga ‘o ‘akapulu ‘i Siapani

Ko hono hoko ‘oku ‘i ai ‘a e hā mai ‘i ho’o līpooti ‘a e tokoni ko ē ‘a Siapani pea ‘oku tau fakamālō ki ai, ka ‘oku ‘i ai ‘a e fehu’i ai ke fekau’aki pea mo e ‘ave ko eni ‘o e kau ‘akapulu, koe’uhi ko e *export* lelei eni ia ‘a Tonga ni ‘oku ‘osi fai foki ia ‘etautolu ki Nu’usila mo ‘Asitelēlia, pea ko eni ‘oku hā mai ngalingali ko ha ‘elia eni ia ‘e toe mafao atu hono ngāue’i ‘i Siapani koe’uhi ko e fiema’u lahi ko ē ‘etau fānau, ka ‘oku mahino foki ko ‘ene hā ‘i he līpooti ‘oku nau ō nautolu ‘i he ta’u ‘oku naukei iiki koe’uhi ko e va’inga ‘i he ngaahi kolisi, ka ‘oku ou tui ko e *project* lelei eni ka ‘alu ‘o a’u ki ha tu’unga lelei.

Tokanga ki he poloseki ma’u’anga ivi mo Abu Dhabi

Ko e tafa’aki faka’osi ko e tafa’aki ko eni ki he ma’u’anga ivi ‘i he peesi 43 ki he 44 ‘a e ngāue ko eni ‘oku fai mo *Abu Dhabi*, fekau’aki pea mo e puna, pea mo e ngaahi ngāue ko eni fekau’aki pea mo e *Expo* pea na’e ‘i ai pē foki pea mo e *project* fekau’aki pea mo e *renewable energy* pea ta u fakamālō he ngāue ko ia ‘a e ‘ofisi ko ia ki he ngaahi ‘elia ko eni ‘oku ou tui ‘e kau lelei ia ki he’etau fakalalakaka ‘oka hokohoko atu.

‘A ia ko e, pea ko e faka’osi ‘a e tafa’aki ko eni ki he *renewable energy* ‘oku ou ma’u na’e ‘i ai ‘a e *project*, ki he *renewable energy*, pea mo e fonua ko eni ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko e hā ‘a e hoko atu ka ‘oku ou tui na’e fai ‘a e *focus* ‘i he *solar*.

Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā he līpooti lelei kuo ‘omai pea mo e ngaahi fehu’i pē na’a ku ‘oatu kae tuku atu pē ki he Komiti Kakato na’a ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi fehu’i. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o ‘Eua, ko e ngaahi fehu’i ē ‘e 10 ‘oku tuku mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ki Muli, fai mai pē ha’o fakalukufua pē kia kinautolu, mo ene kole na’a faingamālie ‘a ‘Ohonua ke fakahoko ha fekau’aki mo ha kolo ‘i muli, mālō ‘Eiki Minisitā.

Tali ki he fokotu'u ke fakakau sikolasipi ako fakalotofonua hono fakapa'anga he ngaahi fonua muli

'Eiki Minisitā ki Muli: Mālō 'aupito pea 'oku ou fakamālō atu ki he fēhu'i 'a e Fakafongonga 'Eua 11, pea ko e ki'i fakama'ala'ala pē ki he ngaahi sikolasipi ko eni 'oku hā atu 'i he līpooti 'a ia ko e ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā ki Muli: ...Ko e 'ū sikolasipi pē eni ia 'oku tokoni ki hono ...ki he faingamālie 'a e fānau ako ke nau hoko atu 'enau ako 'i muli, ka ko e 'ū sikolasipi ia ko eni 'oku hanga pē 'e he ngaahi fonua ia ko eni hangē ko Siapani ko *Netherland* mo e ngaahi fonua ko eni 'o fakahā mai 'oku 'i ai e faingamālie ke fakahoko 'a e ako 'i he 'ū 'elia ko eni pea ko e kongā lahi 'o e faingamālie ki he *training short term technical training*.

'A ia ko e ko e sikolasipi foki ia 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue Ako ka ko e fakalahi atu pē eni 'a e ngaahi sikolasipi 'oku fakafou mai mei he 'ū Pule'anga ko ē ki muli pea 'oku fakatokanga'i pē 'a e fokotu'u mai ko ē ke toe fakalahi ange 'a e faingamālie ki he ma'u sikolasipi ki he ni'ihi ko eni 'oku lolotonga ako eni 'i Tonga ni ka ko u tui ko e 'i he malumalu ia 'a e 'Eiki Minisitā Ako.

Tali Pule'anga ki he ngāue 'a e 'Ofisi Lonitoni mo 'ene ngaahi polokalama ngāue

Ko e fēkau'aki mo e tokoni ko eni mo e ngāue ko eni 'a e 'Ofisi ko ē 'i *London* ki he *European Union* mo e polokalama ko eni 'a e *European Union* 'a ia ko e fakahoko fatongia ko eni 'a e 'Ofisi Talafekau Lahi ko eni 'i Lonitoni 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi *negotiation* kae 'uma'ā'a e ngaahi lipooti 'o e fakahoko fatongia mo e Pule'anga *European Union* 'a ia 'oku 'i ai pē 'a e *organization* 'i *Brussels* 'oku 'i ai 'oku nau tokonia 'a e ngaahi fonua ko eni 'o kau ki ai 'a Tonga pea 'oku nau fakataha pē he taimi kotoa pē ke sio ki he ngaahi tokoni 'a e *European Union* 'oku fakahoko mai ki he ngaahi fonua ko eni *African Caribbean* mo e *Pacific* pea ke siofi vāofi 'a e ngaahi founa 'e fakalalakaka ai 'a e fakahoko fatongia ko eni.

'A ia ko e tu'u ko eni he taimi ni ko e polokalama tokoni ko eni 'a e *European Union* ki Tonga ni 'oku 'i he kongā tolu. Ko e 'uluaki ko e *bilateral* pē ko e tokoni fakahangatonu mai pē ki Tonga ni. 'A ia ko e polokalama ko eni 'oku lolotonga ...na'e fai 'a e felotoi ke fakatefito e tokoni ko eni he tafa'aki ko eni 'o e *renewable energy*. Pea 'oku 'i ai leva mo e tokoni fakafeitu'u pē ko e *regional program* 'a ia ko e tokoni ia ko eni 'oku tokanga'i ia 'e he *Forum Secretariat* 'i Suva pea 'oku 'i ai pē 'a e lave tonu 'a e polokalama *regional* ko eni 'a ia ko e ngaahi polokalama ko eni ko e kongā lahi 'oku fakahoko ia he ngaahi kautaha fakafeitu'u hangē ko e *SPC* ko e *FFA* mo e ngaahi 'u fonua ko ia pea 'oku 'i ai leva mo e kongā tolu 'a e tokoni ko eni 'a e *European Union* 'oku faka'atā pē ia ki ha fonua 'oku mēmipa ke nau fokotu'u ha'anau kole ke fakapa'anga ha'anau *project* pea 'oku ou lave'i pē 'oku 'i ai 'a e kongā 'o e polokalama ko eni e *open tendering* ki he polokalama *European Union* 'oku lave ki ai 'a e kongā 'o e polokalama ko eni ki he Potungāue Takimamata ki he tafa'aki ko eni 'o e *culture*.

‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e fakatokanga’i ‘a e kau vaka ‘a e kautaha vaka mo fiema’u ke toe fai ha ngāue vāofi ki he ngaahi ...ke tukuatu e faingamālie ki he kau *seafarers* ke nau toe foki ‘o ngāue ‘i he ngaahi vaka.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fehu’ia e kolo māhanga

Fekau’aki mo e ...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ki Muli : ... ‘Ofisi Talafekau Lahi ko ia ‘i Kenipela. Kuo ‘osi kamata ‘a e ngāue ko eni ki he kolo māhanga ko e *sisters cities* kamata mei Kolomotu’a. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e hokohoko atu pē ‘a e fetu’utaki ko eni ‘a e *sister cities* hangē pē ko ia na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11. Kuo ‘osi ‘i ai ‘a e polokalama kolo māhanga mo e Pule’anga Siaina pea kuo ‘osi mei kakato ‘a e ngaahi ‘otu motu ‘i he fakahoko ‘a e polokalama ko eni kolo māhanga ki he ngaahi ‘otu motu.

Tali Pule’anga ki he fehu’ia ‘apiako ‘oku teu fokotu’u ‘i Tonga ni

Ko e fehu’i ko ia fekau’aki ko ia mo e *confucious school* ‘a ia ko e ‘apiako ko eni ‘oku fokotu’u pē ‘i he ‘Univesiti ko ia ‘o e *South Pacific* pea ko hono taumu’a pē ke ako’i ‘a e lea faka-Siaina kiate kinautolu ‘oku nau fiema’u ke fakahoko ‘a e ako lea ko eni. Pea kuo ‘osi fokotu’u ‘a e *confucious school* lele lelei ‘i Fisi ‘a ia ‘oku ‘i ai pē va’a ‘i Fisi pea na’e fokotu’u ‘i Ha’amoā kuo ‘osi ta’u lahi hono fakahoko ‘a e *confucious school* ko eni ‘i Ha’amoā pea ‘oku ‘amanaki pē ke hoko atu ‘a e fokotu’u ‘a e ‘apiako ko eni ‘i Tonga ni.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fānau ‘akapulu ‘i Siapani

Ko e fekau’aki mo e lave ko eni ki Siapani mo e kau ‘akapulu mahalo ko e taha pē eni ‘a e ‘elia
‘oku fiema’u ke toe fai ha sio vāvāofi ki ai fekau’aki mo e fakafetu’utaki fakatipilometika ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e sipoti pea ‘e fai ‘a e ngāue ki ai.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘Ofisi Misiona Abu Dhabi

Ko e fekau’aki pea mo e fakahoko fatongia ko eni ‘a e ‘Ofisi Misiona ‘i *Abu Dhabi* ‘a ia ko e *Expo* ko eni he 2020 na’e toutou toloi mai ia pea na’e lava ia ‘o fakahoko ‘i he ta’u kuo ‘osi. Pea na’e ma’u ai ‘a e pale ‘a e pale ‘a e *pavilion* ko eni ‘a Tonga ‘i he *Expo* ko eni. ‘A ia kuo ‘osi ‘a e *Expo* ‘a ia ‘oku lele pē he *expo* he māhina ‘e 6 ka ‘oku ‘amanaki ke hoko atu ‘a e *Expo* ko eni hoko he 2025 ki Siapani. Pea kuo ‘osi kamata ‘a e ngāue ia ‘a e ‘ofisi ko ia ‘i Siapani ki he teuteu ko eni ki he *Expo 2025*. Ko e tafa’aki ko eni ‘a e *Renewable Energy* ko e kautaha fakamāmani lahi ko eni ‘a e *IRENA* ‘oku tu’u ia ‘i *Abu Dhabi* pea ‘oku ‘i ai ‘a e fengāue’aki vāofi ‘a e ‘ofisi. ‘Oku kau ‘a Tonga ‘i he taha ‘o e ngaahi Kōmiti pule ko eni ‘a e *Renewable Energy* ko eni ‘i *IRENA*.

Fekau’aki mo e *Air Rights* ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ‘a e *Air Rights Agreement*

pea ‘oku ‘amanaki pē he kaha’u vave mai ‘e lava ke fakamo’oni ‘a e aleapau ko eni. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he tali lelei fēkau’aki mo e ngaahi fēhu’i ko eni. Vakai atu na’e ‘ai ke me’a mai ‘a Tongatapu 2 me’a mai.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea fakatapu ki he kau kau Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko u kau fakataha mo ‘Eua 11 he fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ki Muli hono teuteu mai ‘a e lipooti lelei ko eni ‘o tau me’a ki ai ‘a e Fale ni he pongipongí ni. Ko u lave’i pē ko e ngāue lahi na’e fakahoko ki hono teuteu ‘a e lipooti ko eni mo e ngaahi fika ‘oku ‘asi mai ai. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ...

<008>

Taimi: 1055 – 1100

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... mo hā lelei hake ‘i he līpooti ko ení.

Fokotu’u ke fakakau ngāue Potungāue ki Muli tokangaekina fakafoki fakapule’anga mai kau Tonga mei muli

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e kulupu ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he sosaieti Tongá ka ‘oku ‘ikai ke lahi hono tokangaekiná. Pea ko u vakai hifo ki he līpooti ko ení ‘oku ‘ikai ke fakamahino hake ai mo fakamamafa’i hake ‘a e mahu’inga ‘o e kulupu ko ení.

Ko ‘eku talanoa eni ki he fa’ahinga ‘i muli ‘oku fakafoki fakapule’anga mai ki Tonga ní ‘a ē ‘oku ui ko e kau tīpotá ‘i he’etau lea angamaheni. ‘Oku mahino pe ki he motu’á ni ‘oku ‘i ai e ngaahi Potungāue kehekehe mo e ngaahi va’a kehekehe ‘i he Pule’angá ko ‘enau tefito’i ngāue ia ka koe’uhí ko e ngaahi ‘ōfisi ko eni ‘i mulí ko e Tonga ia ‘i mulí. Pea ‘oku ou pehē ko nautolu ‘oku tonu ke nau fai e tokoni lahi ‘aupito ki hono fakamahino’i mai ‘a e ni’ihi ko ení.

‘Oku ou vakai hifo ki he līpooti ko ení ko e ‘ofisi pe ‘e taha ‘i muli ‘i *San Francisco* ‘a ia ko e ‘asi he peesi 43. ‘Oku ‘asi he kongá ‘enau ngāué ‘enau tokanga ki he ni’ihi ko ení ‘a ia ko e peesi 43 he fika 3 ‘oku ‘asi ai ko e fakatokanga ki he ni’ihi ‘oku fiema’u ke fakafoki ki Tonga pea ‘oku ngata pē ai. Ko e toenga ‘o e ngaahi ‘Ofisí ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ai ha’anau ngāue ‘oku fai ki he ni’ihi ko ení. Ka ko e kulupu eni Sea ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito koe’uhí ko e ‘ikai ngata pe ‘i he ngaahi kulupu eni ‘oku ‘i ai honau fa’ahinga ‘ulungaanga mo ‘enau ngaahi natula na’e tupunga ai hono fakafoki maí. Ka ‘oku toe omi foki ‘o hoko ‘i he taimi lahi ko e palopalema ia ki he sōsaieti Tongá ‘i henau ngaahi me’a ‘oku fakahokó.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki aí he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga ngāue ‘a e Potungāue ki Mulí ke fakamahino mai ki Tongá ni ‘a e fa’ahinga ko ení pea mo e hā ‘enau ngāue ‘oku fai kia kinautolu ‘i he ngaahi fonua mulí kimu’a hono fakafoki mai.

‘Oku ‘i ai ngaahi kulupu ‘i Tongá ni ‘oku nau ngāue ki hono tokangaekina e ni’ihi ko ení. Ka ko e palopalema foki he ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e he ‘ū kulupu ko ení e taimi ‘oku fakafoki mai ai ha ni’ihi. Pea ‘oku fai holo e fe’ekenaki ‘o a’u ki he ngaahi Potungāue kehekehe pē pea ko e ngaahi talanoa na’e ‘omai ke ‘eke ki he Potungāue ki Mulí. Ka ‘oku ‘ikai foki ke

fa'a 'omai e ngaahi fakamatala ko ia ke 'ilo ki ai e kakai ko e 'uhi ka e fai ha teuteu mo ha ngāue ki hono talitali e ni'ihhi ko eni.

Ko u tui 'oku mea'i pe 'e he Falé ni ko e ni'ihhi ko eni 'oku ko 'enau tū'uta pe he mala'e vakapuná 'o nau pulia nautolu ai. Kuo nau tau'atāina kinautolu 'ikai ke 'ilo ia taimi 'oku nau ha'u ai mo e taimi 'oku, ko hai 'oku 'alu tali kinautolu. Ka ko e faka'amú ia kapau 'e toe ki'i fakalahi atu he Potungāue ko eni 'enau ngāue ke fakamahino mai e taimi 'a e ni'ihhi ko eni, hā 'enau ngāue 'oku fai kia kinautolu 'i he ngaahi fonua ko ē na'e 'omai'aki kinautolu mei ai pea mo e taimi 'oku 'omai ai ko e 'uhi kae fai ha ngāue. He ko u tui 'oku mea'i 'e he tokotaha kotoa 'a e palopalema 'o e ni'ihhi ko eni.

Pea 'oku taimi lahi 'oku 'ikai ke 'ilo'i hono 'omai kinautolú ka 'oku hangē pe 'oku li'aki mai ki Tonga ní, tokolahi 'ia kinautolu 'oku 'ikai hanau ngaahi fāmili. Pea 'oku nau toe omi nautolu 'o toe hoko atu 'enau tukuhausia pea hoko atu mo 'enau ngaahi fai 'a e ngaahi hia kehekehe.

Ko e 'Ofisi pe 'i Kenipelá 'oku 'asi hake ai 'enau 'i he peesi 31 'oku 'asi hake ai 'oku nau tokoni'i 'a e kau faingata'a'ia. Ka 'oku 'ikai ke fakamahino'i mai pe ko e hā fa'ahinga faingata'a'ia 'oku tokoni'i. Ka ko u tui mahalo 'oku kau ai mo e ni'ihhi ko eni, ka ko e faka'amú kapau 'e lava ke kau ia 'i he ngāue 'a e ngaahi 'ofisi ki mulí. Ke nau hanga 'o tānaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ni'ihhi ko eni he ko 'uhi foki ko hotau kakai pē. Pea 'oku totonu ke fai hano tokangekina 'a kinautolu, 'ikai ngata pe 'i he fonua 'oku nau 'i ai teuteu ki he fakafoki mai kae pehē foki ki he taimi 'oku nau tu'uta ai 'i Tonga ní. Pea 'oku vakai hifo pe ki he ngāue 'a e 'ofisi ko eni 'i Tonga ní 'oku 'ikai ke 'asi mahino hake ai pe ko e hā 'enau ngāue 'oku fai ki he ni'ihhi ko eni. He 'oku ngali tokosi'i mo ngali ta'emahu'inga ka 'oku hoko nautolu ko e kongā mahu'inga mo e kongā 'oku tonu ke fai ki ai ha tokanga 'a e sōsaieti Tongá.

Ko e me'a faka'osí pe Sea ko e kulupu ko eni ki he kau toli ko eni 'oku ō tautautefito eni ...

<010>

Taimi: 1100-1115

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... ki 'Asitelēlia mo Nu'usila, 'oku neongo pē ko e tefito'i ngāue ia 'a e potungāue 'e taha ka 'oku hangē ko 'eku lave 'anenai ko hotau 'ofisi 'i muli foki ko nautolu 'oku tokanga'i hotau ngaahi kakai. 'Oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Fale ni mo e tokolahi 'i he fonua 'a e palopalema fakasosiale 'oku hoko ki he kau toli ki he kakai ko eni 'oku ō ki Nu'usila mo 'Asitelēlia 'o fai ai 'a e ngaahi ngāue ko eni, ka 'oku 'ikai ke hā mai 'i he lipooti ko eni pē ko e hā 'a e ngāue 'a e 'ofisi ko eni 'oku fai ki he kakai ko eni. Kko e hā 'enau tokoni 'oku fai ki he kakai ko eni ke lava ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema mo lava ke solova atu ha ngaahi me'a lahi koe'uhi ko e anga 'a e nofo 'a e sosaieti mo e anga e mo'ui 'a e ngaahi fāmili, pehē foki ki he kakai fakalūkufua 'o Tonga ní. Ko ia pē Sea mālō 'a e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki ...

Ngāue Pule'anga ki he mahu'inga ke tokangaekina kau Tonga fakafoki fakapule'anga mei muli

‘Eiki Palēmia: Sea kole faingamālie pē? Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae tuku pē mu'a ke u tali atu 'e au 'a e fehu'i ko ē fekau'aki pea mo nautolu ko eni hotau kāinga 'oku fakafoki mai mei muli. Mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofonga, 'oku kau eni 'i he 'elia 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha sio ki ai Sea.

Ko e talu mei he 2016 na'e fokotu'u 'a e komiti ki he, na'e fa'a, 'ikai ke toe fa'a ngāue 'aki 'a e tipota kae ngāue'aki 'a e **foki ki 'api**, he ko e 'uhinga 'oku hangē ia 'oku ne tukuhifo 'e ia 'a e tokotaha ko ia, kaikehe na'e toe fai mai ko eni 'a e tapuni koē 'a e *border* mei he 2020, na'e 'ikai leva ke toe 'i ai ha *deportees* pē ko e *returnees* pē ko e, 'a ia na'e tāpuni 'ikai leva ke toe fakafoki mai hotau kāinga ko ia. Ko 'ene toki ava ko ē 'i he taimi ni 'oku kamata leva ke fai ha talatalanoa ke toe fai ke toe hoko atu 'a e fakafoki mai hotau kāinga ko eni.

'I he tokanga ko eni 'a e Pule'anga ki ai Sea 'oku 'osi fai leva 'a e talanoa ki Nu'usila, 'Amelika, 'Asitelēlia, ko e 'uhinga pē eni ke me'a pē koē na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pē ko e hā 'etau me'a 'e fai ke tokoni'i kinautolu ke nau toe foki mai 'o lava 'o konga 'o 'etau sosaieti. Tokolahi he kāinga ia ko eni na'a nau tupu hake pē nautolu 'i muli, 'ikai ke poto nautolu he lea faka-Tonga, 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu honau fāmili, 'a ia 'oku mahino'i 'a e fo'i pole lahi ia ko ia ke 'ave ha taha 'o tuku ki ha 'ātakai 'oku 'ikai pē ke ne 'ilo 'e ia ha fo'i me'a 'e taha fekau'aki mo ia.

'A ia ko e talanoa leva ko eni ki he ngaahi fonua ko eni 'oku 'omai mei ai hotau kakai, ke 'ai ha fokotu'utu'u te tau lava ai 'o 'oange ha faingamālie ki he tokotaha 'e fakafoki mai ke lava 'o ako pē lava 'o tokoni'i ke toe foki 'o hoko ko e konga 'o e sosaieti Tonga. Hage pē ko ē ko e me'a 'a e Fakafofonga, 'oku ou tui tatau ma'u mo ia, kapau leva 'e 'ikai ke ma'u hano faingamālie ke ma'u ha'ane mo'ui pē 'i ai ha feitu'u ke nofo ai, 'e foki pē ia ki he me'e 'oku angamaheni ki ai, ko e 'uhinga pē ko e kumi hano mo'ui. 'A ia leva ko e talanoa ko eni mo e ngaahi fonua ko eni pē ko e hā ha ngaahi fokotu'utu'u 'e lava 'o fokotu'u 'i Tonga ni, ke lava 'oange ai ha faingamālie ki he tokotaha ko eni 'oku fakafoki mai.

Ko e mo'oni pē ia ko e tau mai pē 'a e tokotaha ki Tonga ni, ko e tokotaha tau'atāina ia, kuo 'osi *serve* 'ene taimi 'ana 'i muli, foki mai 'a'ana ki Tonga ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha, tau pehē ha tu'unga fakalao ia ke puke ai 'o tauhi ai. Ko e fo'i me'a pē 'oku tau ala 'oange ko e talaange ki ai ko e, kapau 'oku ke faingata'a'ia ko e faingamālie eni ke ke ha'u 'o nofo he feitu'u ko eni kae 'oleva ke vakai'i ho fāmili, ke ke ha'u 'o ako ki he lea faka-Tonga hei'ilo na'a tokoni ka koe. Ngaahi me'a pehē 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha pē ia 'oku mahino ke fai ha sio ki ai ke lava leva ē 'ū fonua ko eni 'oku nau 'omai hotau kāinga ki Tonga ni 'o 'omai ha tokoni ke fai 'aki 'a e ngāue ko ia ke tau lava 'o tokoni'i 'a e kakai 'oku na u fakafoki mai ko ē ki Tonga ni. Pea 'e kimu'a ke hoko ko ē 'a e 'ū me'a ko ia, he 'ikai ke fakangofua ia ke fakafoki mai ha taha, ko e 'uhinga he 'oku te'eki ai ke 'i ai he tau pehē ha ngaahi fokotu'utu'u ke lava 'o tokonia ai 'a kinautolu ko eni 'oku ō mai. Ka ko e taimi ko eni 'oku ta u open ai hotau *border* 'osi lahi leva 'a e fetu'utaki mai 'a e ngaahi fonua ke toe kamata.

‘A ia leva ko e me’a ia ‘oku fai ‘i he taimi ni ke fai ha talanoa fetokoni’aki mo e ngaahi fonua ‘i muli, sio pē ko e hā ‘a e me’a ‘a e ngaahi kautaha ‘i Tonga ni ‘e ala fai, pea tau fokotu’utu’u leva pea ta u talaange *okay*, ha’u ha fo’i toko 2 he māhina ‘e 2, ha’u ha toko 2, ko e ‘uhinga pē ke fakatatau ki hotau ivi te tau lava ai ko ē ‘o tokoni’i ‘akinautolu ko eni ‘e fakafoki mai. Pea ‘oku ou fiefia au hono ‘ohake ko eni ‘e he Fakafofonga, he ‘oku mahino ‘oku tau mahu’inga’ia tatau te tau hanga ‘o tokanga’i hotai kāinga ko eni ‘oku fakafoki mai, feinga’i ke fakasi’isi’i ai ha faingamālie ke nau toe foki ai ‘o fai ‘a e ngaahi hia pē ko e fai ha ngaahi me’a ko ē na’e ‘uhinga ai koē hono fakafoki mai mei he ngaahi fonua muli, pea ‘oku loto lelei ‘a e Pule’anga ia ke ‘i ai pē ha taha mei ha ngaahi tafa’aki kehekehe pē ko e *private sector* pē ko e *NGO* ‘oku ‘i ai ha’ane fokotu’utu’u ke nau lava mai ke mau talanoa ‘i he taimi ko eni hono fokotu’utu’u ‘a e ngaahi tokoni pea mo e ngaahi me’a ‘e lava ai ‘o fakasi’isi’i ai ha palopalema tupu meia kinautolu ko eni ‘oku fakafoki mai mei muli Sea. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli.

‘Eiki Minisitā ki Muli: ‘Io, mālō Sea ko e fakamālō pē ki he Fakafofonga Tongatapu 2 fekau’aki mo ‘ene lave ko eni ki he kau toli ‘i ‘Asitelēlia mo Nu’usila, ‘a ia ko e, ‘oku fakafuofua ko e kau toli ko ē ‘i ‘Asitelelia ko e toko 5000, pea ‘oku ‘i he vaha’a ‘o e 2000 ki he 3000’a e kau toli ko eni ‘i Nu’usila. ‘A ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngāue fevāofi’aki ‘a e ‘ofisi ko ē ‘a e Talafekau Lahi ‘a ‘Asitelēlia mo e kau toli fekau’aki mo e fetu’utaki mo e Pule’anga ‘Asitelēlia fekau’aki mo e kau toli kae ‘uma’ā ‘a e fengāue’aki vāofi mo e kau *liaison officers* ko eni ‘a e Pule’anga Tonga ‘oku nau tokanga’i ‘a e kau toli.

‘A ia ‘oku fakahoko pē ‘a e fatongia ko eni ‘o kau ki ai hono tali ko eni ‘a e ‘ū kulupu toli ko ē ‘oku a’u ange ko ē ki ‘Asitelelia kae ‘uma’ā ‘a e, ‘a hono alea’i ko eni hono fakafoki mai ‘a kinautolu. Pea ‘oku kau pē mo e ‘ofisi ia ‘i he ngaahi fakataha fekau’aki mo ha ngaahi palopalema pē ko ha ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e kau toli, ‘i he vā mo e Pule’anga, kae ‘uma’ā ‘i he vā ko eni mo e ‘ū kautaha ‘oku nau hanga ‘o fakangāue’i ‘a e kau toli, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu ‘e ‘Eiki Minisitā ki Muli, Tongatapu 2.

Kole fakakau ngāue Potungāue ki Muli tukumai ngaahi fakamatala fekau’aki mo e kau Tonga fakafoki fakapule’anga mei muli

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō heni ki he ‘Eiki Palēmia he fakama’ala’ala lelei na’e fakahoko pea ‘oku fakafiefia, me’a ‘a e Fale ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ‘oku langa, malavalava ki he fa’ahinga ko eni. Pea ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ke fakakau atu pē mu’a ‘i he ngaahi polokalama ngāue ‘a e ngaahi ‘ofisi ki muli hono tokangaekina ‘a e fa’ahinga ko eni, koe’uhi ko e taimi ko ē ‘oku tau, ‘oku ‘omai ai ‘a e ngaahi lipooti ‘oku tau ‘ilo pē ‘oku mea’i pē ‘e he Fale ni, ‘oku fai ‘a e ngāue kia kinautolu, pea ‘i he taimi tatau pē ‘oku ongo’i pē ‘e he fa’ahinga ko eni ‘oku fai ange ‘a e tokanga makehe ‘a e ngaahi ‘ofisi ‘i muli kia kinautolu hei’ilo na’a tokoni atu ki hono liliu kinautolu ki ha kakai Tonga lelei ange ‘i he kaha’u, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 vave pē he ‘oku mei ‘osi ‘etau taimi.

Mahu'inga Potungāue ki Muli ko e fakahoko 'a Tonga ki muli

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pea mo e Feitu'u na pehē ki he Komiti Kakato. 'Oku ou fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko 'ene mālō 'a e ngāue pea mo e fakahoko mai 'a e līpooti ko eni 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'a ia ko e 2020/2021. Sea ko e ki'i me'a pē 'oku ou vakai ki ai 'i he peesi 18 mo e 19 ko e mahino foki ko e Potungāue mahu'inga eni 'oku mahino pē ia ki he fonua, he koe'uhi ko e potungāue eni ko ē 'oku ne fakahoko kitautolu mo muli. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ke mahino 'oku mālohi, pea ma'u pea mo e kau ngāue lelei pea mo e me'angāue lelei ke lava 'o fakahoko 'aki 'a e fatongia ko eni Sea.

Tokanga ki he tu'unga fakahoko fatongia kau ngāue Potungāue ki Muli

Ka ko 'eku lave eni ki he peesi 18 mo e 19 'i he ngaahi peesi ko ia 'oku lave ai ki hono fakahoko ko ē 'a e ngāue 'a e potungāue Sea. Pea ko 'eku lave pē he leesi 18 ki he kolomu ko ena 'oku ne 'omai taumu'a ngāue 'e 3, ko e kongā hono 2, 'a ia 'oku 'asi pē he kolomu 1, ko e sivi'i ko ē tu'unga fakahoko fatongia ko ē kau ngāue 'a ia 'oku 'uhinga foki eni ki he kongā ko eni ko e PMS pē ko e, 'a ia 'oku nau ngāue'aki ko ē ki hono vakai'i ko ē ko ē hono sivi ko ē ngāue ko ē 'a e kau ngāue he ko eni ko ē 'oku fakatefito mei ai ko ē 'a e hiki vāhenga, hiki fakata'u ko ē 'a e ngāue ko ē 'a e hiki 'o e vāhenga ko ē 'o e kau ngāue Sea.

Pea 'oku ou vakai hifo ki he tu'unga ko eni 'o e potungāue 'oku hā mai ia ai 'oku ne 'omai 'oku 'ikai ke fakafiemalie 'ikai ke nau a'u kinautolu ki he peseti ko ē 'e 70 'e 100 ko ē ke lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongia ko eni. Meimei ko ena 'oku 'asi pē 'i he kuata 'uluaki, ua, tolu mo e fā, 'alu pē mei he peseti 'e 70 e kuata 1, peseti 'e 75 e 2, 'uhinga he 'oku engeenga, 'a ia ko e 'uhinga ko e lanu mata foki ko e 100 ia. Ka 'oku mahino mai 'oku nau fiema'u na u pehē tōmui hono fakahū koe'uhi ko e si'isi'i 'a e fakamatala na'e fiema'u 'i he taimi ko ia 'ikai 'i ai ha ngaahi lekooti mo e alā me'a pehē, pea 'oku nau pehē leva, fiema'u ke tauhi ha ngaahi lēkooti 'o e kotoa 'o e ngaahi tohi ngāue felāve'i mo e kau ngāue, *human resource*, kau ngāue fo'ou pea mo e PMS mo e ngaahi me'a pehē pē mo ha lekooti tatau mo kakato.

Sea 'oku ou lave ki heni he ko e me'a mahu'inga eni, he koe'uhi ko e fiefia ko ē mo e molale 'a e kau ngāue 'oku fakatefito ia 'i he me'a ko eni Sea, 'oku ke mea'i pē na'e 'osi 'omai 'a e tohi tangi heni felāve'i mo e hiki vāhenga, na'e 'omai 'e he kau ngāue ke hiki 'aki 'a e peseti 'e 9, pea kapau 'e lava lelei pē 'o fai 'a e fakahoko ia 'o e fatongia ko eni, he 'oku meimei kapau ko e tu'u ko ē 'a e fokotu'utu'u he taimi ni, kapau te ke 'oku sikeili 'e 3, peseti 'e 5 'a ia ko e 'uluaki ki he nima 'a e fua ko ē ngāue. Pea kapau 'oku ke ma'u 'e koe ko ho'o ngāue 'au ko e peseti 'e 5 'oku ma'u 'a e 5, peseti 'e 5 ho'o hikihiki 'au, pea 'ikai ngata ai ko nautolu ko ē 'oku 'alu hake ki he 4 mo e 3 'oku 'alu ai pē peseti 'e 4, pea ko kinautolu ko ē 'oku 3 peseti 'e 1 mo e kongā. Ko e poini mahu'inga 'oku 'ohake 'e au heni koe'uhi ke fai ha tokanga ki ai, he koe'uhi he kapau 'e lava 'o fai 'a e ngāue ko eni 'e lava pē 'o hikihiki pē 'a e kau ngāue kae 'ikai ngata ai mo 'enau fiefia.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu pē Sea. Ko e fakatonutonu Sea 'oku mea'i pē 'e he Fakafofonga 'oku kehekehe 'a e 'oange ha sēniti ko e fakapale'i 'i he fai lelei'i 'o e fatongia pea mo e hiki vāhenga ko e 'uhinga ko e 'alu 'o mamafa ange 'a e koloa, 'oua 'e 'ai ke fetuiaki noa'ia pehē 'a e ongo me'a kehekehe lōua ko ia. Taha ko e fuatautau 'a e fakahoko fatongia, taha ko e fie tokoni 'a e Pule'angta ko e 'uhinga ko e hikihiki 'a e mahu'inga 'o e koloa, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, 'io hiki mai pē, tau ki'i *break* ē tau toe foki mai, mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1130-1140

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Komiti Kakato. (*Lord Vaea*)

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 faka'osi mai ho'o ...

Tokanga ki he tu'unga lolotonga fai hono vakai'i 'aki hiki tu'unga vāhenga

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea. Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku lave ko ē ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmīa, ko e me'a ko eni ko e vāhenga, 'a ia 'oku na felāve'i pē 'a e konga ko eni 'a e hikihiki 'a e vāhenga 'o e kau ngāue fakatefito 'i he me'a, ola ko ē mo e ngāue 'oku nau fai. Ko hono 'uhinga ia ko ē 'oku 'ai ai ko ē 'a e founa ko ia 'o 'ikai fakafalala he hikihiki 'a e koloa ko e me'a ia mei tu'a. Pea na'e 'uhinga ai hono lalanga 'o e me'a ko eni, 'a ia ko e *performance measurement system*.

'Eiki Palēmīa: Ke toe fakatonutonu atu pē Sea, 'uhinga pē ke tau femahino'aki na'a ma'u hala ha taha. Ko e *COLA* pē ko e *cost of living*, ko e 'uhinga ia ko 'etau hanga 'o fakatokanga'i 'oku holo 'a e mahu'inga 'o e vahe 'o 'etau kau ngāue ko e 'uhinga he 'oku 'alu 'a e mahu'inga 'o e koloa ki 'olunga, kehekehe ia pea mo e *PMS* 'a e me'a ko ē 'oku me'a ai ko ē 'e he Fakafofonga, ko e 'uhinga ia, tatau ai pē pē 'e 'alu ki 'olunga 'a e tu'unga ia 'o e koloa pē 'ikai, ka ko e ta'u kotoa pē 'oku vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga, 'o kapau 'e fu'u sai 'aupito, 'oange 'ene peseti 'e fiha, holoholo hifo peseti 'e fiha, 'oku 'ikai ke fakafalala ia ki he *inflation* pē ko e hikihiki e totongi ko ē, 'a ia ko e ongo fo'i totongi ia 'oku kehekehe 'aupito pē ia Sea.

'Oku ou tui pē au 'oku tau 'osi femahino'aki pē ai, kae 'oua 'e 'ai ke pehē ko e peseti 'e 5 hē pea peseti 'e 3 hē 'o 8, pea meimei ofi ai ki he Tohi Tangi na'e 'omai, kehekehe 'aupito pē ia Sea, 'oku 'osi mea'i pē 'e he Fakafofonga mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea, Sea 'oku 'ikai ke u tui au 'oku 'ikai ke tonu 'a e fakatonutonu ia ko eni Sea, 'oku 'ikai ke tonu, he ko hono 'uhinga ....

'Eiki Palēmīa: Kātakile atu pē Sea, ke tuku atu pē ki he Feitu'u na Sea 'oku 'ikai ko e Fakafofonga 'oku ne hanga 'o tali pē ta'etali 'a e fakatonutonu fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea 'a ia 'oku 'uhinga atu au 'oku 'ikai ke tonu ko ē ko ē ko 'eku lave ko ē 'a'aku ...

'Eiki Palēmīa: Fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ke ke fai 'e koe 'a e tu'utu'uni pē 'oku tonu 'eku fakatonutonu, ko e Tohi Tu'utu'uni ko e Sea toko taha pē 'oku ne fai 'a e tu'utu'uni

ko ia, 'oku 'ikai ke ke ha'u koe 'o talamai pē 'oku tonu pē 'oku hala 'eku fakatonutonu Fakafofonga. 'Oku ke mea'i pē mo ia 'e koe ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamanatu atu pē tuku mai ho'omou feme'a'aki kiate au.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko au 'oku 'i taumu'a, me'a mai pē ki ai pea tuku mai mo homou loto mo ho'omou fakakaukau ka te u toki talaatu 'e au 'a e tu'unga 'oku mou 'i ai, mālō hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō Sea, ka u ki'i lave pē ki he founa lolotonga ko eni 'oku fai'aki ko ē hono vakai'i 'a e taau ko ē tu'unga vāhenga ko ē 'o e kau ngāue. Ko e tu'u ko ē 'a e lao ko ē 'i he taimi ni, ko e sino ko ē 'oku ne hanga ko ē 'o, 'a e poate ko ē 'oku ne fai hono vakai'i ko ē tu'unga vāhenga, 'a ia ko e *Remuneration Authority*, ko e sino ia 'oku 'i he lao ke ne vakai'i ko ē pē 'oku tu'unga fakafiemālie 'a e vāhenga ko ē kau ngāue. Ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ko ē kiate kinautolu, ko e ngaahi me'a eni 'oku nau vakai'i, ko e hā 'a e tu'unga 'a e hikihiki ko ē koloa, ua 'oku nau toe sio pea ko e taha ia he 'uhinga lahi, taimi na'e ha'u ai 'a e māhina 2016 ...

'Eiki Palēmia: Sea kole atu ke u toe fakatonutonu atu pē ke mea'i mo e Fakafofonga 'a lao, 'oku 'ikai ke kau 'a e kau ngāue fakapule'anga 'i he *Remuneration Authority* ko e toki refer pē 'e he Kapineti 'a e kau ngāue fakapule'anga ki he *Remuneration Authority* 'o kapau te nau, ka ko e lao 'ata'atā ia 'oku 'ikai ke kau ia ai. Pea ko e 2, ko e peseti ko eni ko eni ki he *PMS* 'oku peseti pau pē ia 'oku 'ikai ke nau fulifulihi 'enautolu fakatatau ki he *inflation* pe ko e hiki totongi ki he mo'unga. Talu eni mei 'anefē 'oku mahino mai 'a e peseti 'e 5, peseti 'e 3, peseti 'e 0, 'oku 'ikai ke toe 'alu hake ia mo 'alu hifo 'o fakatatau ki he hiki 'a e koloa, 'ai pē ke tau femahino'aki ai Fakafofonga mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, ka u hoko atu pē me'a, 'oua 'e ma'u hala 'a e 'Eiki Palēmia 'i he me'a ko eni Sea, pea ko e me'a 'oku ou fakatonutonu ai.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga me'a hangatonu mai pē mu'a kiate au.

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia ko 'eku 'uhinga ai koē ko e lao ko ē ...

Sea Komiti Kakato: ... 'oua te ke toe me'a holo, me'a hangatonu mai pē koe ki he Sea tali pē ia, mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Fakamolemole atu. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou fakahoha'a ai ko e tu'unga koē COLA, ko e sino ko eni 'oku fokotu'u 'e he lao ko ia te ne fai 'a e fokotu'u ko ē ke ne vakai'i ke 'ave ki he Pule'anga pē 'oku totonu ke hiki 'a e vāhenga 'o e kau ngāue, 'o kapau 'oku kapau 'oku hikihiki 'a e koloa. Sai pea 'ikai ngata 'oku ne vakai'i 'a e tu'unga vāhenga ko e poini ko ē 'oku ou 'oatu, pea ko e taha ia 'o e tefito'i 'uhinga pea mo e fakakaukau, taimi ko ē na'e 'omai ai ko ē 'a e fokotu'utu'u vāhenga fo'ou koē he 2016, 'a ia ko e vāhenga fo'ou foki ia 'i he 16, 'omai ai mo e fokotu'utu'u ko eni, koe'uhi ke mavahe 'a e founa ngāue hono vakai'i ko ē mo hono fakalelei'i 'a e vāhenga ko ē ko e kau ngāue, mei he founa motu'a. Pea ko e me'a ia na'a nau vakai'i ai eni pau ke toe vakai'i 'a e ngāue ko ē 'a e kau ngāue ko e fakahoko ngāue kapau 'oku tu'unga tataau pea nau hiki. 'A ia ko 'enau felāve'i ia, ko e poini ko ē 'oku 'ohake 'i he līpooti ko eni, 'oku

‘ikai le lava ‘e he potungāue ia ko eni ‘o fakahoko ‘a e fo’i ngāue ko ia. Pea ko ‘ene uesia koē ‘a e kongā ko ia, uesia leva ‘a e vāhenga ko ē ‘a e potungāue pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a eni ia ‘oku hoko ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Dr. ‘Aisake Eke: ...Ko u ‘osi vakai mai e ngaahi lipooti ‘a e ngaahi potungāue ‘oku ‘i ai ‘a e potungāue ‘e taha fu’u sai ‘aupito meimei ‘alu nautolu he peseti ‘e 95 ‘o ma’u nautolu e 5 mo e 4. Ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ou vakai ko ē ki heni Sea ko e taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke ngāue lelei ai ‘a e ngaahi potungāue vakai’i ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue ‘oange ki honau vāhenga ko e taimi ia ‘oku palopalema ai. Pea ko hono ‘uhinga ko ē ‘oku fai e tō e fakamamafa ki ai ‘o ‘ikai ke ‘alu ki he hikihiki e koloa mei tu’a he koe’uhí he ko e taimi ko ē ‘oku fakahoko ngāue ai sai ‘enua ngāue pea vave pea ma’u pē pa’anga ia mei ai nau fakahaofi ‘o totongi pē ‘e ia ia. Kehe ia mei he fakahoko ngāue ‘oku ‘ikai ke sai.

‘Eiki Palēmia: Sea kole fakamolemole pē ke fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakatonutonu Fakafofonga kapau ‘e tukuhifo ta’ahine ki he tēpile 1 ‘o e Lao ‘a ē na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ke sio ange ki ai pē ko hai fua ‘oku kau ‘i he ngāue ‘a e *Remuneration Authority* Komisoni e Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu, ‘Ateni Seniale, ‘Atita Seniale, lau kātōa hifo ē ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e ngāue fakapule’anga. Kātōa ‘a e tēpile ko ena ‘i he Lao ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ‘anenai ‘Eiki Sea ‘uhinga ke tuku ā ē ka tau ‘alu mahino e tu’unga ia e Lao ‘o kapau te tau talanoa ko e hā e peseti, peseti pē na’e ‘osi fokotu’u mai. Pēseti ‘e 5 peseti ‘e 3 fakatatau ki ho fakahoko fatongia. Taimi ko ē he 2021 ‘a e lipooti ia ko eni ta’u eni ia ‘e ua mei ai na’e ‘ikai ke ma’u ‘a e *inflation* ia he taimi ni ia ko ia ‘i he taimi ko ia na’e kei sai pē ‘a e tu’unga fakakoloa ia ‘oua ‘e ‘ai ke ‘oatu ‘a e me’a ia he ta’u ni ke fakafehoanaki ‘aki e lipooti he ta’u ‘e ua kuohili. Tau nofo he lipooti pea ko e Lao ena ‘oku ‘osi ‘asi mahino mai ki ai ‘a e me’a na’e fai ki ai ‘a e tokanga ki he me’a ‘a e Fakafofonga Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ka ko u fokotu’u atu pē au ‘oku ‘ikai ke tonu ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia Sea mou toki me’a pē ki he Lao ko eni ‘o e Ma’u Mafai ko eni ‘o e Tukahau Vāhenga pea mo ‘ene fengāue’aki mo e me’a ko eni Sea, ka u lave mai ki heni. ‘A ia ko ‘eku poini ko ē ‘i heni kapau ‘oku hikihiki e koloa kae ‘ikai ke lava he ngaahi potungāue ‘o fakahoko... ‘a e ngāue lelei ‘a e ngaahi Potungāue.

‘Eiki Palēmia: Te u ki’i fakatonutonu pē Sea. ‘UHINGA ‘oku nofo pē ‘a e Fakafofonga kātaki pē Fakafofonga ko fē me’a ‘oku hala ‘i he talaatu ‘e he tēpile 1 fekau’aki hangatonu mo e fo’i Lao ‘oku fakahā atu ‘e he ta’ahine ko fē he kupu ko ia ‘oku ke pehē ‘oku hala ‘eku ma’u ki ai.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ko ‘eku ‘ai atu ko e Lao ko eni ‘oku felāve’i ko eni ko e poini foki ‘oku ‘ohake he Palēmia ‘oku ‘ikai ke felāve’i ‘a e *PMS* pea mo e, ‘a e hikihiki vāhenga ko ē ‘a eni ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he felāve’i pea mo e ...

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga kātaki pē Sea ‘omai ange ‘a e me’a ‘oku hala ‘i he tu’unga fakalao na’a ku ‘oatu.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku hala ia hangē ko 'eku lave ko e Lao ko ē 'oku felāve'i 'ohake pē ia 'oku 'asi pē ia he Lao Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ena 'oku 'asi hē ko e hā 'a e me'a hē 'oku hala ai 'oku 'ikai ke 'asi hē kau ngāue fakapule'anga hangē ko ho'o me'a.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku 'asi 'i he Lao ko ē.

'Eiki Palēmia: Ko ena e tēpile 1 Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo ange. 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga Tongatapu ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai ho'omo feme'a'aki 'i he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e COLA kae 'uma'ā 'a e PMS pea mo e fo'i fakalea 'oku pehē 'e he kolomu hono ua **"ko e sivi'i e tu'unga fakahoko fatongia"** pea 'oku 'i ai e feme'a'aki kehekehe ai ko hono 'uhinga ko e founa 'a hono fai'aki 'a e sivi. Pea 'i he'ene pehē 'i he fakatu'unga ko eni 'oku 'i ai e lipooti 'oku 'omai 'a e ... 'oku me'a mai'aki 'e he Tongatapu 5 'a e ngaahi fakakaukau 'i he tu'unga ko eni hangē 'a hono sivi'i pea 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he tu'unga hono 'omai e lipooti 'i he lolotonga ni 'oku kei tu'u lelei pē. Ko ia 'e Tongatapu 5 kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia te u tuku atu ki he 'Eiki Minisitā mo e Minisitā ki Muli me'a mai ko hono 'uhinga he ko e kau ngāue foki eni 'oku nau 'i tu'apule'anga kae 'uma'ā 'enau me'a ai pea mo e fakafuofua ki he'enau fakahoko fatongia fakatatau ki he fonua ko ia ka ke ki'i me'a mai ke 'ata mai he ngaahi feme'a'aki ko eni 'a e Fale 'a e Komiti Kakato mālō 'Eiki Minisitā.

Fakatokolahi kau ngāue potungāue tokangaekina tafa'aki ki he PMS

'Eiki Minisitā ki Muli: Mālō 'Eiki Sea pea ko e fakatatau ki he tēpile ko eni 'oku fai ko eni e feme'a'aki ki ai ko e tāketi ko eni ki he potungāue ke laka hake he pēseti 'e 50 'a ia ko e kuata 'uluaki na'e 70 kuata ua na'e 75 kuata tolu 73 pea kuata 4 na'e peseti 'e 68...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ki Muli : 'A ia kuo 'osi a'usia pē 'a e tāketi ka 'oku ou fakatokanga'i pē 'a e me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga. Pea kuo 'osi fakatokolahi 'a e kau ngāue 'i he va'a ko eni ke nau tokoni ki hono fakahoko 'a e ngāue fekau'aki mo e PMS ke tokonia 'a e toenga 'o e kau ngāue mālō.

Dr. 'Aisake Eke : Mālō 'Eiki Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na pehē ki he Kōmiti Kakato. Fakamālō 'aupito ko e tali ē kuo fai koe'uhi mahino ke fakatokolahi'i 'a e kau ngāue kae si'i lava. He 'oku mahu'inga 'aupito pē ke lava 'o fakahoko 'a e fatongia ko ia ke 'oua 'e lotomamahi. Ko e me'a mahu'inga foki 'a 'enau fiefia pea kapau ko eni ko u tui 'e ha'u ko ia 'a e lipooti ko eni 'o e ta'u ka hoko 21/22 ko u tui kapau kuo lava fakalelei'i ē ko e koloa ia.

Sea ko e tafa'aki 'e taha peesi 19 'i he'enau felāve'i ko eni pea mo 'enau *account* 'a kinautolu. Ko e taha ai 'o e ngaahi me'a felāve'i ko e poini fika 15 'a ia ko e kolomu hono 2. Ko e poini ko ia felāve'i pea mo e pa'anga ngāue mo e lipooti fakapa'anga 'a e Potungāue 'a ia ko e poini hono 15 fakakakato 'a e lipooti fakapa'anga mo e ngaahi fakamatala fakapa'anga ki he CEO 'i he ngaahi 'aho kimu'a he 'aho 'osi ki ai. Pea ko e tu'u ko ena 'enau tāketi peseti 'e 60. Ko e tu'u ko ia 'i he me'a ko ia 'enau a'usia ko e 70

ka 'oku ou vakai'i hifo 'i he kolomu fakamuimui taha - ko e hā 'a e founa ko ia ke nau lakaatu atu kimu'a. 'A ia 'oku nau pehē te nau fakaivia 'a e tu'unga malava ko ē 'o e kau ngāue hono toe fakangaue'i ko ē mo e toe kau ngāue ke alea'i ke ako 'a e ngaahi me'angāue lolotonga.

Tokanga 'oku lahi pē pa'anga kae faka'asi ia 'oku fiema'u e pa'anga ke fai'aki ngāue

Pea ko e poini ia 'oku toutou hā 'i he lipooti ko eni Sea. 'Ikai ke ngata pē ai koe'uhi ko e pehē 'oku fiema'u ko e fakaivia. Kapau te mou me'a Sea ki he peesi 51 ko 'eku lave ki he poini ko eni Sea ko e peesi 51 ko ia 'o e Lipooti pē peesi 53 'a ia ko e peesi 53 ko e tēpile ko eni felāve'i pea mo e 'a ia ko e peesi 51, 52 mo e 53 kapau te u ngāue'aki pē pē e peesi 51. Ko e tēpile ko ena Fakamatala Pa'anga he 4.3 'a ia ko e fakamatala fakatauhōa ia 'o e patiseti pea mo e patiseti ko ia na'e 'oange ki ai. 'A ia ko e poini 'oku 'ohake 'i he Potungāue ko eni, tatau pē mo e ngaahi Va'a ko ia ki Muli. 'Oku 'i ai honau ngaahi tōnounou kai ke lava fakahoko e ngāue si'isi'i e pa'anga ngāue. Kapau te ke me'a hifo Sea ki he peesi 51 pea 'ikai ngata ai 'oku toe 'asi pē mo ia he peesi 53. 'Asi ko ia 'i ai ko e patiseti ko ē 'a e Potungāue ko eni 'i he 20/21 na'e kamata 'aki 'a e pa'anga 'e 10.3 miliona 'osi ko ia pea fakalahi 'o nau ma'u leva ai 'a e pa'anga ko e 12.04 miliona.

Ko e pa'anga ko ia na'a nau fakamoleki 'a ia ko e pa'anga pē ia na'a nau ngāue'aki fe'unga pē ia mo e 11.5 miliona. 'A ia ko e 5 kilu ia na'e 'ikai ke ngāue'aki ia 'e he Potungāue Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou tui ki ai mahalo ko u tui mahalo ko e kongā ko eni 'a ia 'oku lahi pē silini ka 'oku 'asi mai 'oku fiema'u silini. 'A ia 'oku mahino ko e poini ko eni 'oku ha'u ia ki he anga ko ia 'o e CEO ke ne hanga ko ē 'o 'ilo e me'a ko ē 'oku hoko. 'A ia 'oku 'asi ko ē 'i he peesi 'o e poini 15. Ko 'ene lipooti ko ē 'oku 'oange ko ia ki ai, 'a ia na'e tāketi 60 peseti pē 'e 70. 'A ia ka ko u pehē mahalo 'oku poini mahu'inga ia he 'oku 'asi 'i he ngaahi kongā ko ee 'i he lipooti si'isi'i 'a e pa'anga kae 'osi ange 'oku toe lahi pē 'a e pa'anga ia. 'A ia ko e poini pē ia 'oku ou 'ohake heni 'i he tafa'aki ko ia Sea.

Tokanga ki he fakatau koloa e Potungāue ki Muli

Ko e kongā foki 'e taha ko 'enau fakahoko ngāue 'a e kongā ko eni hono 9 'a e fakatau koloa. 'A ia 'oku mahino foki ko e meimei ko e 'alu eni ki he 'enau ngaahi fakatau ko ē ki he ngaahi *procurement*. 'Oku kau mo e kongā ko ia Sea 'i he kongā ko ē 'oku palopalema ai e Potungāue ko eni Sea. 'A ia na'a nau tāketi ko e 80 'oku...

<008>

Taimi: 1150 – 1155

Dr. 'Aisake Eke: ... 50. Ka ko e tu'u ko ē 'i heni ko e me'a ia 'oku nau faka'amú ke fakaivia kinautolu ke lava mai ha kau ngāue ke lava fakahoko e ngaahi me'a ko eni Sea. 'A ia Sea ko u tui ko e me'a eni 'oku 'ohake pē ki he 'Eiki Minisitā ke fai ha tokanga ki ai. Koe'uhí kae hiki 'a e peseti ko ē 'oku lava pe 'o *comply* pe taliui ki he laó pea 'ikai ngata ai ke tulituli hake ki he tu'unga ngāue *best practice* 'oku lelei angē koe'uhí kae lava 'o fakahoko e ngaahi ngāue ko eni. Koe'uhí he 'oku mahino pea 'ikai ngata ai ko e pa'anga ko ē 'oku pehē 'oku 'osi 'oatú 'oku fe'unga pē ia pea 'oku toe. Koe'uhí ke lava 'o fakaivia'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni 'oku fakahokó.

Tokanga ki he tafa'aki ki he fehokotaki potungāue mo muli

Ko e konga foki 'e taha Sea peesi 20, 'a ia ko e peesi 20 'i henau tafa'aki ko eni 'a ia ko e poini fika 13. 'A ia 'oku felāve'i eni pea mo e 14 felāve'i ko ē pea mo 'enau *website* pea mo 'enau *email*. Mahalo na kuo sai he taimi ni mahalo pe ko e hā e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, pehē ko e kei fai e ngāue fakatatali ha tu'utu'uni koe'uhí ka e lava 'o fai 'enau ngāue ko eni fokotu'u 'enau *website* ko ē 'anautolú. Ka ko e 'uhingá foki ko e me'a mahu'inga ia 'enau fengāue'aki ko ē mo mulí pea 'oku ou 'oatu pe koe'uhí ke fai ha me'a ki ai ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ní ko e 'uhí ko e tu'unga mahu'inga ko ē 'o e fehokotaki ko ē mo mulí.

Ko e peesi hoko mai ki ai Sea ki he peesi 32, Sea ko e va'a eni ko ē felāve'i pea mo 'etau 'ofisi ko ē 'i Siainá. Pea ko e 'a ia ko e peesi 32 ko e poini 'uluakí pē felāve'i eni ko ē pea mo e felāve'i mo e ngaahi ngāue felāve'i pea mo e fengāue'aki pea mo e ngaahi Potungāue ko ē 'a e Pule'angá 'a ē 'oku 'asi ko ē he kōlomu faikehekehe 'o e fakahoko fatongia.

'A ia ko e peesi, poini hono 5 'oku 'omai 'e he lipooti ko eni 'oku 'i ai e feta'efiemālie'aki 'a e vaha'a taimi 'oku tali mai ai he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá ki he faka'eke'eke meí he 'Ofisi Talafekaú. 'A ia 'oku 'ohake pe 'a e poini ko eni Sea 'a e fiema'u ko ē 'a e tafa'aki ko eni ke fai 'a e ngāue, fengāue'aki ko ē ki he ngaahi aleapau mo e ngaahi tu'utu'uni. Pea 'oku toe 'asi mai leva e me'a ke fakalelei 'o kau ai 'enau faka'amu ko ē ke fakaivia fakapa'angá Sea.

Pea ko e meimei ko e 'ū fakamatala ko ē 'o e tafa'aki ko ia 'o e 'ōfisi 'oku nau, ngaahi palopalema kotoa pē mo e tōnounou 'oku nau foki pē ki he fakaivia pa'angá. Ka ko u fakatokanga'i pē Sea hangē ko e poini na u 'ohaké 'oku toe 5 kilu. 'A ia ko u tui ko e poini ko ē hení hono tauhi ko ē 'e he potungāue 'i Tonga ní 'a e siliní ko 'uhí ke lava 'o 'ilo'i ko e hā e tūkunga 'oku 'i aí ka e lava pe 'o ngāue'aki e pa'anga ko eni kuo vahe'i ke fakalelei'i.

Ko e poini hono hoko Sea peesi 40 'a ia 'oku felāve'i ia pea mo e fengāue'aki ko eni 'a e 'Ofisi ko ē 'i *San Francisco*. Ko e konga foki ia 'o e konga mahu'inga 'o e fengāue'aki ko ē 'o e ngaahi kupu, ngaahi 'ōfisi *High Commission* 'i mulí koe *investment* mo e fefakatau'akí. 'A ia ko e konga ko ē hono 7 he peesi 40 ke fakahoko lelei 'a e kau atu ki he kumi ha ngaahi faingamālie faka'ekonōmika mo e ngaahi māketi.

Tokanga ke 'ilo he 'Ofisi Potungāue ki Muli 'i Tonga ni 'ene ngaahi me'a fakapa'anga

Pea ko e me'a ko ē 'oku hoko maí na'e faka'amú ke 6 'a e ngaahi ngāue ke nau lava ka ko e lava pe 2. Pea ko e me'a ko ē 'oku nau fokotu'u maí, tokosi'i e kau ngāue mo e si'isi'i e patisetí. Ka 'oku hangē ko e laú Sea 'oku lahi pe pa'anga pea toe ka ko u fakatokanga'i pē 'oku mahino ko e ngaahi fiema'u ē ki ai ka 'oku mahino 'aupito 'a e fiema'u ia ke 'ilo e 'ōfisi 'i Tonga ní 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'enau ngaahi me'a fakapa'angá Sea.

Fokotu'u ke kole ngaahi fonua muli 'oua fakangatangata faingamalie sikolasipi fakalotofonua

Ko e lave faka'osí pe Sea ki he 'a ia ko e lave pe ia Sea ki he ngaahi me'a ko ení, mahalo ko e me'a faka'osí pē pōini ko u fie lave ki ai Sea, na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga ko ē 'o 'Euá, 'a l ki he ngaahi faingamālie ako ko ē ke fai ko ē 'i Tonga ní ke tokoni'í. Ko u lave'i pe au ko e fatongia eni ia he tafa'aki ...

<010>

Taimi: 1155 – 1200

Dr. 'Aisake Eke: ... ko ē 'Eiki Palēmiá, 'a ia ko e 'Eiki Minsitā Akó. Ka ko u 'ohake pē heni koe'uhí ko e Va'a ki Mulí, ko e Minisitā ki Mulí. Na'e 'i ia e tokoni na'e hanga 'e he Pule'anga 'Aositelēliá, Hai Komisiona 'Aositelēliá na'a na fakamo'oni mo e 'Eiki Minisitā Akó ko e tokoni *In-Country Scholarship*. Ko e ngaahi sikolasipi pē ki he ngaahi ako ko ē 'i Tongá ni, ako ma'olunga angé.

Ka ko e me'a pango e sikolasipi ko eni Sea 'ave pē ia ki he tamaiki ako 'oku nau ako he *USP* heni. 'Ikai ke kau e ngaahi ako kehé ia Sea, ka na'e 'i ai e ngaahi polokalama pehē ia 'a Nu'usila kimu'a na'a nau fakakau 'enautolu kátoa. Ko e hā pē ngaahi ma'olunga 'i Tongá ni, Pule'angá, ko e *TTI*, ko 'Atenisi mo e hā e ngaahi 'apiako kau ai pē mo *USP* na'a nau faka'atā.

Ka ko 'eku 'ai pe au ko e 'Eiki Minisitā ke 'ai pe mo ki'i me'a atu ki he Hai Komisioná ke 'oua 'e fakangatangata pehē. Na'a lava ke fakalahi koe'uhí ke lava 'o 'inasi ai he ku 'ikai ko e ako pe fānau ako 'i *USP* 'oku nau toe ako he ngaahi 'apiako kehé. Pea 'oku ou tui 'e toe tokoni lahi ia he taimi faingata'a ko ení ke tokoni'i ke nau lava pe 'o fakahoko e ngaahi ako mā'olunga ange 'o ma'u 'i he totongi pe 'oku si'isi'i pea 'ikai ngata ai te nau 'i Tonga pe Sea. Kaihehe ko e ki'i fakahoha'a pe ia, mālō 'aupito e ma'u faingamālié, mālō.

Fakatefito tokoni 'Asitelēlia ke fakalelei'i tu'unga fakaako kau faiako 'osi mei Kolisi Fakafaiako

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pe ke u tokoni ki he fehu'i ki he me'a na'e 'omai e me'a fekau'aki mo e sikolasipi ka e toki hoko atu e 'Eiki Minisitā ki Mulí. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Kōmiti Kakató. Mo'oni e Fakafofongá ia ki he tokoni 'a 'Aositelēliá. Ka ko e tokoni ko ení Sea na'e 'omai fo'i fakatefito ia ki he fakalelei'i 'a e kau 'osi mai ko ē mei Kolisi Fakafaiako mo e tipilomá ke *upgrade* nautolu 'o *bachelor* 'i he *education*.

Ko e *Institute* pe 'e taha 'okú ne lava 'o fai e ako ko iá he taimi ní ko *USP* pe. 'A ia ko e 'uhinga lahi ia ko ē ko e feinga'i ke *upgrade* hake ke fakalelei'i 'etau kau faiakó. 'Ikai ke ngata pē he tipilomá kae ma'u ha nau *degree* ē. Na'e 'uluaki kamata mai pea na'e toe fiem'au ke toe fakalahi mai he ko e kongá lahi 'o e 'ū tipilomá ia 'oku fiema'u ia ke toe *repeat* 'a e 'ū kalasi ia ki lalo. 'A ia ko e ki'i fo'i ta'u *additional* ta'u 'e 1 pe 2 ko iá na'e 'i ai e tokoni ki ai. Ka ko u tui au ia ki hono fakaiivia 'a e ngaahi 'apiako mā'olunga ange kehe ko ē mei *USP*. Pea 'oku totonu pe ke hokohoko atu 'o fai ha sio pe ko e hā ha fengāue'aki fakataha hangē ko e me'a ke kei fakaiivia mo nautolu ka kuo pau pe foki ke nau lava 'o 'omai e polokalama ko iá 'a ē ko ē 'oku fiema'u ko ē ke ako'i ai e fānaú kae toki lava 'o fai hano 'ave e fānaú ke akó'i ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmiá hono ‘omai ‘a e fakamatala lelei ko iá. Ko u tui ‘e ‘Eiki Minisitā ki Mulí me’a mai he ngaahi fehu’i ko eni ‘e 9 kuo tuku atu ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5. Pea mo e tu’unga ko eni ‘oku fai e faka’amu ki ai ‘a e kau ngāue kae ‘uma’ā foki ‘a e pa’anga ‘okú ne pehē ‘oku kei toe pe ke lava ke fai’aki hono fakalelei’í, mālō.

‘Eiki Minisitā ki Mulí: Mālō ‘aupito, tapu mo e Seá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ‘o fekau’aki mo e ngaahi fehu’i kae ‘uma’ā e ngaahi ‘isiú mahu’inga ‘oku fiema’u ke fakatokanga’i fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘a e Potungāue ki Mulí.

Tali ki he fiema’u ke fakaivia fakapa’anga Va’a Corporate Services

‘Uluakí pe ko e tafa’aki ko eni e fiema’u ke fakaivia ‘a e Va’a ko eni e *Corporate Services* kuo ‘osi fakahoko e ngāue ki ai. Pea kuo ‘osi *recruit* e tokotaha *accountant* ke tokoni ki hono fakamā’opo’opo ‘a e ‘ū ‘akauni he koe’uhí ko e ‘ikai ke ngata pe ‘i he ngaahi ‘akauni ko eni ‘a e ‘ōfisi ko eni ‘i Tonga ní ka ‘oku pau foki ke fai ha tokoni ki he *returns* ‘a e Va’a ‘e 9 ko ē ‘i mulí, ke ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala ko iá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e toe vave ange ‘a hono fakamā’opo’opo e ‘ū fakamatala fakapa’angá koe’uhí ke ‘oua ke ‘oua ‘e ‘i ai ha tūkunga ‘o hangē ko eni ‘oku toe ‘a e, ‘o ‘ikai ke ngāue’aki ‘a e toenga ‘o e pa’anga ko eni ki he Potungāue ...

<010>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā ki Mulí: ...ki he potungāue fekau’aki mo e *website* ‘oku ‘osi tu’u lelei he *website* ‘o e ‘ofisi kae ‘uma’ā ‘a e peesi ko eni ‘i he *media* fakasosiale pea ‘oku fai ‘a e ngāue ‘oku *update* ma’u pē ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e fakahoko fatongia ‘a e potungāue ki he ngāue ko eni.

Tali fekau’aki mo e fakatau koloa e potungāue

Fekau’aki mo e fakatau koloa pē ko e *procurement* ‘oku fakatokanga’i pē ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e lave pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi a’u ia ki he tu’unga ‘oku toe sai ange he koe’uhi ko e līpooti ko eni, ko e līpooti eni he ta’u ‘e 2 kuohili. Pea ko e me’a ko eni fekau’aki ko eni mo e fakahoko fatongia ko ē ‘i *San Francisco* he *investment* ke mou mea’i ‘oku toko taha pē ‘a e ‘ofisa ‘oku ngāue ko ē ‘i *Frisco* ‘oku ne fakahoko e ngaahi ngāue kotoa ‘a ia ‘oku ‘ikai ke, ‘oku mahino pē ko e fakahoko fatongia ‘e fakangatangata pē ki he pa’anga ‘oku ‘oatu ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia kae ‘uma’ā ‘a e kau ‘ofisa ‘oku tuku atu ki he ‘ofisi, ka ‘oku ‘osi fai ‘a e ngāue ‘a e potungāue ke sio ki he ngaahi ‘elia ‘e fiema’u ke fakamonomono ke mahino ‘oku, ‘e lava lelei hono fakahoko ‘a e fatongia ‘a e ‘ū va’a hono kotoa pē ‘i he potungāue, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1, me’a mai.

Tokanga ki he tu’unga kau ma’u paasipooti & tangata’i fonua Tonga ‘i muli

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he fakataha ‘eiki. Sea ko e fakahoha’a pē ‘a e motu’a ni ‘i ha ngaahi *issue* pē, mahino mei he līpooti ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e tokolahi ‘o e kau muli ‘i Tonga, ‘a e kau Tonga ‘oku nofo ‘i he ngaahi fonua muli ‘a ia ‘oku fakafuofua ofi ‘i he 2 kilu. Ko e ki’i fehu’i pē ia kae toki tali ngali pē ‘oku mahino ko e kakai ko eni ‘oku nau ma’u ‘a e paasipooti Tonga. ‘A ia mahalo ‘oku toe ‘i ai pē, pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ai ‘oku nau tangata’i fonua 2, ko e ‘eke pē ia ‘o e fehu’i.

Fakama’ala’ala ki he kolo māhanga mo Kolomotu’a

Sea ka ‘oku ou fie hoko atu au he ne ‘ohake ‘i he līpooti ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he kolo ‘i ‘Aositelēlia ku o hoko ko e kolo māhanga ‘o Kolomotu’a. Ko e hingoa ‘o e kolo ko *Gunnedah* ‘oku ki’i hangē ‘oku faingata’a hono pu’aki he ko e ohi mei he lea pē ‘o e kau, kakai tu’ufonua ‘o e fonua pea ‘oku tu’u ia ‘i he Tokelau Hahake ko ē ‘o *New South Wales*, ‘oku ‘ikai ko ha kolo ‘oku fu’u ‘iloa pē ‘i ai ha fu’u ngaahi langa, ko e tokolahi ‘o e kolo ia ko eni ko e meimei ‘oku ‘i ai ‘a e kau *retirement*. Ka ko e taha ‘o e me’a ‘oku ‘iloa ai ‘a e kolo ko eni pea ‘oku ou tui he ko e fai foki mo e fakahoko ‘o e ngāue ko eni ko e maa’imoa ‘a e Ta’ahine Pilinisesi ‘a e *High* Komisiona ‘o fakahoko mai ‘o tali ‘e he kāinga ‘o Kolomotu’a ‘a e kolo ko eni ko hono kolo māhanga.

Ko e me’a ‘oku ‘iloa ai ‘a e kolo ko eni ‘oku ‘i ai, ko e kolo hoihoifua hono Hou’eiki Fafine, he ko e kau mōtolo ‘iloa ‘i māmani mei ai mei he kolo ko eni. Pea ‘oku ou tui mahalo ko e taha ia e ‘uhinga ‘oku fili atu ai ‘a e Kolo ‘Eiki ke hoko ia ko hono kolo māhanga. Ko e kolo māhanga ‘a ē ‘oku ui pē ko e *sister city* ‘o Kolomotu’a, ‘o ‘ikai ko Tongatapu ‘uluaki, he ‘oku lahi ange foki ‘a e Vāhenga Kolomotu’a ‘i Tongatapu ‘uluaki, ko e Vāhenga Kolomotu’a Sea ‘oku ke mea’i pē ‘oku kau mai ai ‘a Puke mo Hofoa, mo Tofoa mo Havelu. Ko e Vāhenga Kolomotu’a ia. Pea ‘oku nau ngāue fengāue’aki vaofi pea mo e Kosilio ‘o Tongatapu ‘Uluaki, pea pehē ki hono Hou’eiki Fafine, he ‘oku teu ‘a e ‘amanaki ke ‘a’ahi mai ‘a e Pule Kolo kae pehē ki he Kosilio ki Kolomotu’a.

Tokanga ke faka’aonga’i fakalelei potungāue polokalama tokoni ‘a Kolea

Sea ‘oku ou fie fakahoko atu ai pē ‘e au ‘a e me’a ko eni ‘o makatu’unga ‘i he taha ‘o e ngaahi poini ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5, ‘a ia ‘oku meimei sio ki he *performance* ‘o e kau ngāue ‘o e potungāue ko eni. Sea na’e talu mei he 2009 ...

<005>

Taimi: 1205-1210

Tevita Puloka: ... ‘a e motu’a ni ko e Fakafofonga ‘o e Pule’anga Kolea Tonga ki Tonga ni. Ko e tokoni ‘a e Pule’anga Kolea ki he ngaahi fonua langalanga hake ‘i māmani ‘a ia ‘oku ‘i he’enua Konisitūtone ko e 200000‘Amelika. Pea ‘oku ‘i ai hono taimi fakangatangata ‘o hono ‘ave tokoni ko ia. Na’e ‘i ai e ta’u na’e ‘ikai ke lava ‘omi ‘a e pa’anga ko ia ki Tonga ni ‘o makatu’unga ‘i he tōmui hono ‘oange ‘o e fokotu’utu’u ngāue pē ko ha *proposal* kae lava ‘o ‘omi ‘a e tokoni ko ia. Pea na’e a’u ‘o me’a mai ‘a e ‘Amipasitōa ‘i he’ene ‘a’ahi mai pea muimui atu ai e motu’a ni pea na’e fai ‘a ‘ene kole mo fakamanatu ki he Potungāue ki Muli ‘a e me’a ko ia mo e faka’amu ke ‘oua na’a toe hoko. ‘Oku ou tui lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘e ‘i ai ‘a ‘ene tokanga makehe ki he kau ngāue ke ‘oua mu’a na’a toe hoko e me’a ko ia.

Sea 'oku faka'amu pē ke fakahoko atu ai pē he motu'a ni na'e talu e falala mai 'a Tongatapu 1 ki he motu'a ni ke hoko ko e Fakafofonga pea ne iku ai ke u tukuange 'a e fatongia ko e Konisela Fakafofonga 'o e Pule'anga Kolea Tonga ki Tonga ni kuo tali ia 'e he Pule'anga Kolea 'o fou 'i honau 'ofisi 'o e 'Amipasitōa 'i Uelingatoni. Na'a nau toe kole mai pē ke u fokotu'u ange mu'a ha kakai 'oku ou pehē 'oku taau ke fe'unga mo e lakanga ki hono fetongi e motu'a ni. Ko 'enau fakakaukau mo e faka'amu ko ha taha pisinisi na'a ku 'ave hingoa 'e tolu pea ne 'osi ma'u mai 'enau tali kuo nau tali 'a e tokotaha. Ko u tui 'oku toki fakakakato 'a 'ene fengāue'aki 'a e Va'a ki Muli 'a e Pule'anga Kolea kae pehē ki he va'a ki Muli 'a e Pule'anga Tonga 'a hono fakakaukau'i 'o e tokotaha ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō kātaki te u fetongi 'o Fale Alea

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki e feme'a'aki toloi e Fale Alea ki he 2:00

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<007>

Taimi: 1410-1420

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea Le'ole'o e Fale Alea (*Lord Tu'iha'angana*)

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Mou fakatokanga'i ange ko 'etau *quorum* he Fale Alea 'o Tonga 'oku toko 12 pē 'a ia 'oku 'osi ma'u pē. 'A ia ko 'etau lele atu ko eni ko e *quorum* ia 'etau Fale Alea 'o Tonga 'oku toko 12 pē 'a ia 'oku ma'u pē ia kae hoko atu mu'a 'a e feme'a'aki ki he ngāue ko ia he Kōmiti Kakato. Liliu e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato.

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā ki Muli ke ne aofangatuku mai e tu'unga e ngaahi feme'a'aki 'a ia na'e 'omai 'e Tongatapu 1 fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e paasipooti kae pehē ki he fakatonutonu 'oku ne 'omai ki he fakalea 'o Kolomotu'a ngata pē 'i Kolomotu'a 'oku 'ikai ke kau ai 'a Tongatapu 1. Pea mo e tu'unga ko eni 'oku ne fakafehoanaki mai ki ai 'a e kolo ko *Gunnedah* ko e hingoa faka-Abo ia ka ko e 'oatu foki he 'oku 'i ai e me'a 'oku toe tokanga ki ai kae pehē foki ki he tu'unga na'e kei Konisela ai pea mo e ngaahi monū na'e 'ikai a'usia ko hono 'uhinga ko e tuai mai e lipooti fakapa'anga. Kātaki 'o fai mai ha'o me'a ki ai 'Eiki Minisitā ki Muli.

Tokanga ki he tu'unga kau ma'u paasipooti & tangata'i fonua Tonga 'i muli

'Eiki Minisitā Ki Muli : Mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu koe'uhi ko e ngaahi poini mahu'inga na'e tukuhake ki hono alea'i 'o e lipooti. Ko e 'uluaki fekau'aki mo e paasipooti Tonga kae 'uma'ā 'a e tangata'i fonua 2. 'A ia ko e kimu'a he 'aho 14 ko ia 'o 'Akosi 2007 na'e 'ikai ke fakangofua ai 'e he Pule'anga Tonga ke tangata'i fonua 2 ha taha 'a ia ko e taimi pē ko ē na'e ma'u ha paasipooti kehe, na'e pau pē ke tukuange 'a e tangata'i fonua Tonga ia pea tukuange mo e ngaahi monū na'e muimui atu

‘iate kinautolu ‘oku nau tangata’i fonua Tonga. Pea ‘i he ‘aho 14 ko eni ‘o ‘Akosi 2007 na’e liliu ai ‘a e Tu’utu’uni ‘o faka’atā ‘a e tangata’i fonua 2. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ia he taimi ni kiate kinautolu ko eni na’a nau tukuange ‘enau tangata’i fonua Tonga kimu’a ‘i he ‘aho 14 ko eni ‘o ‘Akosi 2007 ke nau toe kole ke toe fakafoki ange ‘a ‘enau totonu ke nau hoko ko e tanga’i fonua Tonga. Pea ko e taha eni ‘a e tefito’i fatongia ‘a e Potungāue ko hono *process* ‘a e ngaahi kole ko eni.

‘A ia pea ‘oku kehe pē ia mei he *naturalization* pē ko kinautolu ko eni ‘oku nau nofo fuoloa ‘i Tonga ni ‘oku ma’u mo ‘enau faingamālie ke nau kole ke nau hoko ko e tangata’i fonua Tonga. ‘A ia ko e kau Tonga ko eni fakafuofua ko e toko 2 kilu ‘oku nau ‘i muli, ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau kei ma’u pē ‘enau *citizen* Tonga pea ‘oku fakafou’ou pē ‘enau ‘ū paasipooti ‘o fakatatau ki he ‘enau fakahū mai ‘enau kole ‘i he ‘osi ko ia ‘a e taimi ‘o e paasipooti ko ia pē ko e fokotu’u mai kole ke fakafoki ke hoko ko e tangata’i fonua Tonga.

Tali Pule’anga ki he kolo māhanga ‘o Kolomotu’a

Ko e ua ki ai ‘a e lave ko eni ki he kolo māhanga ‘o Kolomotu’a ‘oku ou fakatokanga’i pē ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga ko e kolo māhanga ko eni ki Kolomotu’a pē ‘oku ‘ikai ke lave ko e Fakafofonga 1. Ki he tafa’aki ko eni ‘a e, ki he fetongi ko eni ‘o e Konisela Fakalangilangi Kōlea ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e fatongia ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ki he fakakakato ‘a e ngaahi me’a fekau’aki mo e mo e fetongi ko eni ‘o e Fakafofonga Fakalangilangi ‘a Kōlea ki Tonga ni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e tuku ‘a e faingamālie ko eni ke fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu ‘i he ngaahi ta’u lahi na’a ne tataki mai ai ‘a e ngāue fakatipilometika ko eni. Mahalo ko e ki’i lave atu pē eni ki he ngaahi poini na’e tuku mai ‘e he Fakafofonga. ‘Oo kātaki ko e fekau’aki ko eni mo e pa’anga tokoni ko eni ‘a Kōlea ‘i he ta’u ko eni na’e fekau’aki mo e pa’anga fakata’u ‘a Kōlea tokoni ko e 200000 (2 kilu). Ko e fakamatala pē ki ai ‘a ia na’e ‘i ai pē mo e ‘u Potungāue kehe ia na’a nau kau ki hono alea’i ‘o e polokalama tokoni ko eni, pea me’apango pē na’e ‘ikai ke lava ke ma’u ha tu’utu’uni pau ki he *priority* ko ē ke ngāue’aki ‘a e tokoni ko eni ‘i mu’a he ‘osi ‘a e taimi. Kae ko e hangē pē ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko e me’a pē eni ke fai ha tokanga ki ai ke ‘oua ‘e toe hoko ‘i he kaha’u mālō.

<008>

Taimi: 1420 – 1425

Sea Kōmiti Kakato: .. ‘E ‘Eua ko ho ‘ai faka’osi pe eni ka tau hoko atu ki’i hokohoko kuo ‘osi ‘oatu ka koe miniti 10, kae ‘ai faka’osi mai mālō. Pau ko ho kole kaungā’api ke mo lava kaungā’api na’a lava pe ke tali hangatonu atu pē ‘e he Palēmiá pea mo e ‘Eiki Minisitā ke hoko mai, nounou pe.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke kole na’a lava Nu’usila fakafoki mai ‘ene sikolasipi fakalotofonua ma’a e fānau ako

Dr. Taniela Fusimālohi : Mālō Sea, ko e kole pe eni ia pea mo e fokotu’u ki he Minisitā kae pehē ki he Minisitā Akó. Ke kole mu’a ki Nu’usila he koe’uhí na’a nau ‘osi hanga pē ‘enautolu ‘o fai e me’a ko eni he kuohilí, ‘a e tafa’aki ko eni ko ē ki he *in-country awards* ki he sikolasipi fakalotofonua. Kapau ko e me’a ē ‘Eiki Minisitā Akó ‘anenaí ‘e lava pe mo e Pule’angá ‘o fokotu’u ha me’a pehē. ‘Oku fokotu’u atu mu’a mo e kole atu mu’a na’a lava ‘o fai ha talanoa mo Nu’usila ke fakafoki mai ‘enau ‘ū sikolasipi ko iá. He na’e

ngata pe he 2018 na'e 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia. Na'e 'uhinga pe ke fai hano *review* ke sio ki hono 'aonga. Ka ko u tui 'e 'aonga lahi eni he na'e ma'u 'inasi ai 'a e toko lau ngeau.

Ko e fo'i sikolasipi ko ē ki muli 'e 1 'oku lava ai e fo'i sikolasipi pehē ia 'e 25 – 30 he ta'u. Pea ko u tui ko e me'a eni ia 'e 'aonga Sea he koe'uhí ko e fānau ako 'e 300 – 400 'oku nau fiema'u 'enautolu hanau *place* 'i he ngaahi ako'anga ko eni 'oku fai ki ai e talanoá. Pea ko u tui ko e ngāue eni ia 'oku 'aonga ki he pou pou ko ē ki he 'etau ngāue ko eni ki he *labour mobility*. Ko e hā e tokolahi taha ko ē te tau ala fakakakato 'enau akó ko e 'uhí 'oku faingata'a'ia e mātu'á he ko e totongi ako ko ē 'i he tipiloma pehē ko ē 'i Tonga ní 'oku 'alu ia ke mamafa ange.

'A ia ko e fokotu'u 'uluaki ia ke kole pe ki he 'Eiki Minisitā pea mo e 'Eiki Palēmiá na'a lava fai ha talanoa mo Nu'usila ke toe fakafoki mai mu'a 'enau *in-country awards* pea lava 'o tokoni e Pule'angá ki ai. Kae lava ke ma'u 'inasi e tokolahi taha te nau ala lava 'o kau hení koe'uhí ko 'etau siofaki pe ki he kaha'ú. Ko e fa'ahinga eni te nau kau 'i *he labour mobility* ko ē he kaha'ú.

Fokotu'u ki ha kolo māhanga ma'a 'Ohonua koe'uhi ko e uesia lahi he sunami

Ko hono uá 'e Sea ko e fokotu'u pe mo e kole ki he 'Eiki Minisitā kapau ko e, kuo kamata 'e Kolomotu'a eni pea koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi kolo na'e uesia lahi 'e he sunamí. Kapau 'oku hoko atu e ngāue ko eni ke kumikumi hanau kolo māhanga pea ko u fokotu'u atu mu'a 'Eiki Minisitā ke fai mu'a ha'o me'a pea mo e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi kolo ko ē na'e uesia 'e he sunamí. Hangē ko 'eku fakahoha'a 'anenaí, 'Ohonua, uesia lahi 'aupito, 'aupito pea 'oku fiema'u ke fai ha ngāue fakalalakaka lahi ia ki ai.

Pea hangē ko ē ko 'eku fakalave 'anenaí 'oku 'i ai ki'i ngāue 'oku fai pea mo e 'Univesiti 'o Melipoané ki he'enau tokoni mai ha sio ko e hā ha fa'ahinga ngāue 'e fai ki he Kolomu'á. Ko e kolomu'a foki eni vahefonuá. Ko u tui 'oku 'inasi ai mo e ngaahi kolo ko eni 'i Tongatapu ní na'e uesia lahi he sunamí. Ka ko u tui ko e fa'ahinga ngāue pehe ní 'e kau lelei 'aupito ia ki hono teketeke 'o e fakalalakaká ke toe ki'i vave ange 'i he ngaahi kolo ko eni 'oku uesia 'i he sunamí 'o kamata 'e Kolomotu'a. Pea ko u kole atu pe ke hoko atu ai 'a 'Ohonua ko ē kuo fai e ki'i ngāue mo e 'Univesiti 'o Melipoané ki he kolomu'á pea kapau 'e hoko atu ai pea toki hokohoko atu ai mo e ngaahi kolo ko ē na'e uesia lahi 'i he sunamí. Ko u tui ko e konga lelei 'aupito ia ki he tokoni ki ha fakafetongi 'o e 'ilo pea mo e ngaahi me'angāue pea mo e fakakaungāue ki he kaha'ú, 'e tokoni lahi ki he langa hake 'o e ngaahi kolo pehē na'e uesia he sunamí, mālō Sea.

Tali Pule'anga ki he fakatangi fakafoki mai Nu'usila mo 'Asitelēlia na polokalama sikolasipi fakalotofonua

'Eiki Palēmia : Sea kātaki ka u ki'i tali atu e fehu'i ko eni ki he sikolasipi. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató, fekau'aki ko eni mo e me'a na'e tokanga ki ai 'a 'Eua 11. Mo'oni 'aupito pe ia 'oku fa'a, na'e ki'i liliu pe foki e *policy* 'a Nu'usilá 'o tuku ai ko ē e ngaahi faingamālie ko iá. Ka na'a mau toe fai e talanoá pea mo e, ko e tu'u foki ko eni he taimi ní Sea ka te lele atu ki Nu'usila 'oku 'i ai 'a e ongo totongi ako kehekehe 'e 2. Totongi ki he kau Nu'usilá mo e totongi ki ha taha mei tu'a 'i Nu'usilá.

‘A ia ‘oku fakataha’i ai pe tautolu ia mo e kau Siapani, Siaina, kau ‘Iulope ‘oku nau ki’i tu’umālie angé ‘o tau totongi *fee* tatau.

‘A ia na’e kau eni he me’a na’e fai ‘a e pōtalanōa ki ai pea mo e taimi na’e me’a mai ai Minisitā ki Muli ‘a Nu’usilá ke fefē ke mai ha ki’i *rate* fakapasifiki kae tuku pe ‘a muli ia ko eni ‘oku nau tu’umālie angé ke mahino pe ‘a e tokotaha tangata’i fonua Nu’usila ia. Ka nau fakatokanga’i ‘oku kehe ‘a e Pasifikí. ‘A ia ‘oku toutou ‘ohake pe me’a ko eni Sea, ko e ‘uhingá pe hangē ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá ‘a e ‘oku ki’i mamafa ‘a e ō ko ē ‘o ako ‘i Nu’usila. Kae ‘uhingá ka e lava ai ‘o ‘i ai ha ki’i faingamālie ki he mātu’á kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u ha sikolasipi ‘enau fānaú ‘o totongi pe ko e ‘uhingá pe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha *rate* ‘oku ma’ama’a ange. Ka ko e me’a ko ē ki he *in-country* fanga ki’i tokoni ko iá ‘oku hokohoko atu pe ia Sea. Ka ko e me’a pe taha ‘e ala ...

<010>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Palēmia: ... ka ko e me’a pē ‘e taha ‘e ala fokotu’u atu ki he kau Fakafofonga, tonu pē ke to’o pē mo ha ki’i sēniti mei he ‘etau pa’anga fakavāhenga, ‘o tokoni ki he sikolasipi ‘a e fanau hotau vāhenga. Hangē ko ‘eku fa’a fakamalanga kimu’a Sea, toko 3000 ‘i he kau ako ‘a Tonga ni ‘oku totongi ‘i he *World Bank* ‘i he *project* ko ē ko e *SETI*, toko 3000 he, ‘a ia ‘oku tokosi’i leva ai tau pehē ‘oku nau toe fiema’u pea ‘omai ‘a e ki’i tokoni mai ‘a e ngaahi vāhenga he taimi ni, nau pa’anga ‘e 300000 pa’anga ‘e 100000 leva ē mei he polisi fakakolo, ka ko eni kuo mei nofo atu ‘a e ‘ū polisi fakakolo hono holoki mai ‘a e *curfew* lahilahi pē ki’i sēniti ‘oku ou tui ‘e angalelei pē Sea ‘o e Fale Alea ke to’o mai mei he polisi fakakolo kapau ‘oku ‘ikai ke toe fu’u lele ‘ū polisi fakakolo ‘o ‘ave ‘o ako’i ‘aki ‘a e fānau, mahalo ko e fanga ki’i me’a pehē pē ia ko e fokotu’u atu pē ki ‘Eua 11, ka ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai, pea ‘e toe hokohoko atu pē fanga fakatangitangi ki ‘Asitelēlia mo Nu’usila na’a toe lava mai ha ngaahi tokoni ai. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e kole ko ē ‘Eiki Minisitā ki Muli ke ‘oange mu’a ‘a Melipoane ke tokoni ange ki ‘Ohonua, ‘i ai ho mafai ki ai, tokoni mai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō.

Tali Pule’anga ki ha kole ha kolo mahanga ma’a ‘Ohonua

‘Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘E fai pē ha fekumi ki he me’a ko eni na’e fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga ‘Eua 11. Ko e founa ngāue ko eni ‘oku fakahoko ko eni ‘i he taimi ni, ‘a ia ‘oku kole mai pē ‘a e kolo ia ko ē ‘oku nau fiema’u ke nau fehokotaki mo ha kolo māhanga ‘i Tonga ni. ‘A ia ko e fatongia leva ‘a e ‘Ofisi Talafekau lahi ko ‘ene hanga ‘o fakafetaulaki ‘a e kole mo e, ‘a e kole mai ko eni ‘i ‘Asitelēlia mo e fetu’utaki mai ko ē ‘i, ki Tonga ni. Ka ‘oku ou fakatokanga’i pē ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eua 11, pea ‘e fai pē ha vakai pē ‘e lava ke hoko atu ki ‘Ohonua. Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘aupito ma’u faingamālie ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato.

Fokotu’u ke fakaa’u ange tokoni mei he kolo māhanga ‘a Ha’apai ‘i Siaina ki Ha’apai

Ko ‘eku ki’i lave atu pē ‘a’aku ‘Eiki Sea ‘i he lave hake ‘a e feme’a’aki ke fekau’aki mo e ngaahi kolo māhanga, pea ‘oku mahino foki e, hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1, ma’u honau māhanga ‘onautolu, pea ‘oku kei kole mo ‘Eua. Ka ko mautolu ko ē ‘i Ha’apai na’e ‘osi ma’u pē homau māhanga ‘onautolu fuoloa, ko e ki’i kolo ‘i, ko e vāhenga ‘i Siaina ko *Quandong* koā pē ko fē’ia, ongo pē ‘oku tonu ‘eku ma’u. Ka ko ‘eku kole pē ‘aku ia ‘uhinga kapau ko e ngaahi natula eni ‘o e ngaahi kole, ko e ‘omai ‘o fetokoni’aki. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e tokoni ko ē mei homau mahanga pea ‘oange ki Ha’apai kae ‘oua ‘e ‘omai ‘a e ngaahi tokoni ia mei homau māhanga ‘o tuku ia heni he ‘oku ‘ikai ko ha māhanga ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau māhanga ‘onautolu ia ‘i heni, ko honau ki’i māhanga ko mautolu ko ē mei Ha’apai. Pea ko ‘eku lave’i ko e ngaahi ta’u ko eni na’e fakahoko ai ko eni ‘a e fo’i *tie* ko ia ‘o mau faka’ofisiale ‘emau fengāue’aki mo e ki’i kolo ko eni, pea na’e me’a atu ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pea mau muimui atu ai mo e ongo Fakafofonga Ha’apai ‘i he taimi ko ia, pea mahino leva ‘a e ngaahi fekau’aki ko ia. Pea na’e ‘ikai ke mau hanga ‘o fakahoko he, ke na’a ngali fu’u, ko e ‘uhinga ke fakahoko kia nautolu ko e ngaahi tokoni ē ‘oku ‘omai pē ia ‘o ngata heni, ka ko e kole atu pē eni ia ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga, ka toe hokohoko atu ko eni, pea ko e ‘omai ko ē ngaahi tokoni ko ē mei homau māhanga pea ‘oange ki Ha’apai ke a’u ange ki ai, ko ia pē kole atu ‘Eiki Minisitā ki Muli ko ena ‘oku, ‘Eiki Minisitā ki Muli fo’ou eni, ke ki’i fakatokanga’i ange mu’a ia, pea ‘oku ou poupuu atu ke si’i kumi ā ha kau mahanga ‘o e ngaahi vahe ko ē, mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Pālōti ‘o tali Lipooti Ngāue Fakata’u Potungāue ki Muli 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele, pea mahino ‘aupito ‘a e ngaahi kole ko ē ki he ‘Eiki Minisitā. Ka ‘e, ko ia ‘oku mou loto ke tali ‘a e Līpooti Ngāue Fakata’u 2020 ki he 2021, Potungāue ki Muli, kātaki ‘o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile: ... ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Eke, Taniela Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki e Komiti ko e toko 15.

Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata 20/21

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia ‘a e Lipooti Fakata’u ko ia ‘a e Potungāue ki Muli. Tau hoko atu ki he Lipooti Fakata’u hono 2 ko e Lipooti pē ‘a e Potungāue Takimamata

2021, 2020 ki he 2021 kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Takimamata ke ne 'omai ha puipuitu'a 'o e lipooti ko eni kae toki hoko atu fai ha feme'a'aki ki ai 'a e Komiti Kakato.

Fakamatala puipuitu'a ki he Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata

'Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa kae 'atā ke fakahoko atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Takimamata ki he ta'u fakapa'anga 2020 ki he 2021. 'A ia ko e lipooti eni mei he 'aho 1 ko eni 'o Siulai 2020 ki he ngata'anga 'o Sune 'o e ta'u 2021. 'A ia 'Eiki Sea ko e Takimamata ko e taha ia e sekitoa mahu'inga 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika 'a ia ko e takimamata mo e toutai mo e ngoue pea tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua he 'oku lave ki he tafa'aki faka'ekonōmika, fakasōsiale pea pehē ki he ngaahi tapa kehekehe. 'Oku kau ki ai 'a e 'ātakai.

'A ia ko e taimi ko eni vaha'a taimi ko eni 'o e lipooti ko eni na'e 'i loto ia 'i he taimi ko eni 'a e tāpuni ko eni 'a e *borders* ko eni 'a Tonga ni 'a ia na'e kamata he 'aho ... 'i Ma'asi 'o e 2020. 'A ia na'e uesia lahi 'aupito 'a e sekitoa takimamata 'i he tāpuni ko eni 'a e *borders* pea na'e pau leva ke feinga ke tokoni'i 'a e takimamata fakalotofonua koe'uhí ke lava pē ke 'i ai ha pisinisi 'a e kau *tourism industry* 'a ia ko e taha ia e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'i he vaha'a taimi ko eni. 'I he taimi tatau na'e 'i ai pē mo e ngaahi ngāue 'a e potungāue fekau'aki mo e tu'utu'uni ngāue ki hano ...koe'uhí ko e Koviti-19 pē ko e hā 'a e ngaahi ngāue 'e malava ke kei hokohoko atu 'i he sekitoa ko eni e takimamata neongo 'a e tāpuni ko eni 'a e *border*. 'A ia ko e potungāue 'oku konga 4 'a e ngaahi *unit* ko eni 'oku nau fakahoko fatongia ki he potungāue.

Ko e 'uluaki ko e tataki mo e pule'i 'o e potungāue. Ko e ua ko e polokalama langa fakalalakalaka 'o e takimamata 'a ia 'oku konga ua 'a ia ko hono fakaivia 'o e sekitoa takimamata. Pea ko e konga hono ua ko hono fakalelei'i pē fakalalakalaka 'a e ngaahi feitu'u takimamata 'a ia ko e konga lahi ia 'o e ngāue ko eni 'a e *unit* ko eni.

Ko e tolu ko e polokalama ki he 'ulungaanga fakafonua pea mo e tukufakaholo 'a ia 'oku felāve'i eni mo hono malu'i mo hono fakatolonga e 'ulungaanga fakafonua pea mo e tukufakaholo pea ko e polokalama hono fā ko e ma'u...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: a ia ko e Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga pē ko e Va'a Fakamāketi eni ki he Takimamata 'a ia 'oku ngāue vāofi pē 'a e Potungāue mo e *TTA* 'a ia ko e Ma'u Mafai ia ki he Takimamata 'a Tonga. Ko e fakapa'anga ko eni 'o e Takimamata 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga 'oku fakapa'anga ia fakafou 'i he Potungāue ko eni Takimamata pea hoko leva 'a e Ma'u Mafai ko e konga ia ko ē ki he fakamāketi 'o Tonga ni. Ko ia pē 'Eiki Sea pea 'oku ou fiefia ke tali ha ngaahi fehu'i pē ko ha toe me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti. Mālō.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu 'Eiki Minisitā Takimamata me'a mai a Tongatapu 5.

Tokanga ki he 'ikai ha fakakiiki he lipooti 'o ha tokoni ki he ngaahi pisinisi ne uesia he Takimamata

Dr. 'Aisake Eke : Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Uluaki pē foki fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue 'i hono fataki mai hotau fatongia e Potungāue mahu'inga ko eni 'o lava atu 'a e ta'u fakapa'anga ko eni 20/21. Sea ko e ki'i fehu'i 'uluaki pē felāve'i ko eni 'a ia 'oku ha pē eni ia he peesi 7 mo e 8 'a ia 'oku lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā pea pehē foki ki he taki ngāue ki he tokoni ko eni na'e fai 'e he Pule'anga ki he ngaahi kautaha ko eni ngaahi pisinisi ko eni 'a e Takimamata. Na'e lahi foki 'a e tokoni 'a e Pule'anga ke fakaiivia 'aki kinautolu 'i he taimi ko ia na'e tō mai ai ko eni 'a e fakatamaki fakaenatula ko eni. Ka ko u lave'i hifo 'e au heni he lipooti 'oku 'ikai ha'ane lave 'ana. Lave pē ia fakalūkufua mo e fakamālō'ia he tokoni 'ikai ke u ma'u 'e au heni na'a ku faka'amu ki he 'Eiki Minisitā ha ki'i fakakiiki ko hai fua na'e fiha e pa'anga na'e 'alu ki he sekitoa pea ko hai fua 'a e ngaahi kautaha. He na'e 'i ai pē 'a e ngaahi pisinisi foki na'e 'i ai 'enau tokanga mai ki he tafa'aki ko ia, ka na'a ku vakai hifo au ki he lipooti ko eni 'oku 'ikai ha lave ki he tafa'aki ko ia.

Tokanga ki hano lipooti e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'aki e patiseti 1.4 miliona ne vahea ki he TTA

Ko hono 2 Sea ko e peesi 54. 'A ia ko e peesi 54 ko eni 'o e lipooti 'oku felāve'i ia ko eni pea mo e patiseti ko eni 'a e Potungāue pea 'oku hā ai 'a e pa'anga ko eni na'e 'ave 'a ia ko e tēpile 23 ia peesi 54 ki he Va'a Fakamāketi ko eni Takimamata 'a ia ko e TTA. 'A ia ko e patiseti ko ia na'e 'ai he ta'u fakapa'anga ko ia 20/21 ko e 1.5 miliona. Ko e fika pa'anga ko eni na'e 'ave ki sino ko eni na'e fe'unga ia mo e 1.47 miliona. Ko 'eku 'eke pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ko e pa'anga ko ia na'e 'ave ko eni ko e hā 'a e ngaahi ngāue na'a ne fakahoko 'aki 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'i he ngāue ko ia. Pea mo hono 2 'oku anga fēfē 'a e tu'u ko ia 'a e felāve'i fakahoko fakangāue ko ē 'a e sino ko eni pea mo e Potungāue pea mo 'ene taliui pē 'oku 'i ai ha'ane lipooti kuo a'u mai ki Fale Alea ni pē 'ikai. 'A ia ko e kole pē ia ko e hā 'a e tu'unga ko ē 'o e fengāue'aki ko eni, pea mo 'ene tu'unga ko ia 'i he taimi ni.

Tokanga ki he te'eki 'atita'i ngāue 'Ofisi Takimamata Tongatapu talu mei he 2019-2021

Ko hono hoko pē Sea ko e peesi 60 'a ia na'e 'i ai pē e lave 'i he peesi 60 ki he 'Atita. Pea ko u fakamālō ki he Potungāue ko eni, ko e taha eni e Potungāue 'oku ne tokanga'i e me'a fakapa'anga pea 'oku lave mai ki he tafa'aki ola ko ia e 'atita na'e fai. 'A ia 'oku mahino foki ko e fakamatala ko eni ko e 'atita fakamuimui taha ia na'e fakahoko 'i Ma'asi 'o e 2021. Ka ko e 'atita ko eni na'e fai pē ia 'i Vava'u, Ha'apai mo 'Eua 'a ia 'oku mahino ko Vava'u mo Ha'apai mo 'Eua ko e ngaahi me'a ko ia na'e fai e tokanga ko ē 'a e 'Atita ko e ngaahi talitotongi pehē foki mo e malu 'a e ngaahi lēkooti ko ē 'oku tauhi ko ē he 'ofisi pea pehē ki hono fakapapu'i 'oku mau mo totonu. Kae kehe ka ko e poini ko ia 'oku ou 'ohake heni mahalo 'e toki vakai ia mo e me'a ko ia 'a e 'Atita talu pē mei ai 'ene 'asi heni 'ikai ke toe 'i ai ha 'atita mai ia ki Tongatapu ni pea mo ha toe taimi mai vaha'a taimi ko ē. Kae kehe ko e poini 'uluaki pē ia fakamālō 'oku 'omai he lipooti ko eni 'a e 'atita pea 'oku ne toe 'omai ai fiema'u ke toe fakahoko mo 'atita 'a Tongatapu ni talu mei Sanuali 2019. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku te'eki ai fakahoko ha 'atita ia he 2020 pea mo e 2021...

Taimi: 1440 – 1445

Fakamālō'ia lisi mai he lipooti e koloa e potungāue 'oku ne tauhi kau ia he potungāue mo Falepa'anga

Dr. 'Aisake Eke: ... Sea ko e kongā faka'osí pe he peesi 56, ko e peesi 56 'oku kau mo eni he'eku fakamālō ki he Potungāue ko eni 'oku nau lisi mai 'a e lisi ko ē 'enau koloa ko ē 'oku nau tauhi, 'a ia ko 'enau *asset register*. Pea ko u fakamālō 'aupito ki heni he 'oku kehekehe eni ia mo e ngaahi Potungāue lahi 'oku 'ikai ke nau 'omai ka ko e 'uhinga pe 'eku fakamālō he koe'uhí ko e taha foki ia e tu'unga he taimí ni 'oku 'ikai hanga 'e he 'Atitá 'o tali kakato e fakamatala e pa'angá ko e 'uhí ko e palopalema ko eni. Ka ko u tui ko e 'omai ko ē ngaahi fakamatala ko ē 'e tokoni ia ki hono fakafehoanaki ko ē 'o e līpooti, lēkooti 'o e ngaahi Potungāue mo Falepa'angá.

Ko e tu'u ko ē he 'Atitá ko 'ene 'uhinga ko ē 'oku 'ikai ke ne hanga ai 'o tali 'a e fakamatala 'a Falepa'angá koe'uhí ko e kehekehe ko ē 'a e Potungāue pea mo e lēkooti 'a e Falepa'angá. Ka ko u fakamālō pe au ko e 'uhí 'oku 'asi mai 'a e ngaahi lēkooti ko eni pea mo mahalo ko e toe pe ke nau fakapapau'i ke nau fai ha fakafehoanaki mo Falepa'anga. Koe'uhí ka e lava 'o solova 'a e palopalema ko eni he tau fakamatala fakapa'anga fakalukufua Sea. Ko e ki'i fakahoha'a pe ia Sea felāve'i mo e līpooti ko eni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai e Fakafofonga pea me'i he Ongō Niua

Vātau Hui: Tapu pea mo e Fetu'una 'Eiki Sea Kōmiti Kakatō, tapu heni ki he 'Eiki Palēmiá ka e 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Sea 'oku 'i ai e fakamālō 'a e motu'á ni ia 'i he vakai hifo ki he līpooti ko eni kuo 'omi me'i he Potungāue Takimamata. Pea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue koe'uhí ko e lava 'o fakaiiki pea 'omi 'a e līpooti lelei ko eni ke me'a ki ai e Fale 'Eiki ni.

Kole 'oua tuku 'a Niua ke li'ekina he fakalakalaka fakatakimamata

Sea, 'oku ou tokanga lahi au Sea ki he ngaahi ngāue fakatakimamata. Ko 'eku vakai hifo ki heni Sea 'oku meimei nofo pē 'i Vava'u, Ha'apai, Tongatapu mo 'Eua. Ko e me'a ko ē ko u ki'i fehu'i 'oku fēfē 'a Niua 'ikai ke a'u ange ha ngāue fakatakimamata ki Niua. Na'e 'i ai pe ki'i taimi na'á ku kole ai ke 'ange mu'a ko e ki'i kau ngāue ko eni 'oku nau lue he halá hē mo e ki'i vesi ko ē 'oku tohi ai ko e *TOT* koā pe ko e hā? Na'e kole ai 'o ma'u ki'i toko 4 'o nau ngāue 'i Niuatoputapu pea na'á ku toe kole ke 'ai ha ki'i kau tama pehē ki Niuafou. Ko 'enau ngāue 'oku fa'i ko 'enau o atu ai pe 'o piki atu ai pē ki he Fakafofonga Pule'angá hono tufi pe veve he matātahí mo hono tokanga'i koe'uhí ke ma'a.

Pea 'oku sai 'aupito 'oku fiefia pe he 'oku fakafo'ou pe ki'i *contract* ko iá. Kapau 'e toe kau mo Niuafou Sea ko u tui ko 'ene toe sai 'aupito ia. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga lah ki ai Sea ko e hā e me'a 'oku si'i pehē mautolu ia, 'ikai ke kau ai 'a Niuatoputapu mo Niuafou ke fakakau pe mu'a hē pea vahe'i ange mo ha ki'i sēniti fakatakimamata, 'omi mo hamau kau fakafofonga.

Fokotu’u ki ha katoanga faiva fakafonua ke fakatolonga ai ‘ulungaanga fakafonua & tukufakaholo

Pea ko u talaatu kapau ‘e fai ha fe’auhi heni ko u tui au ku kau ai mo e me’a ko e ‘ulungaanga fakafonua mo e tukufakaholo. ‘Ai ha fe’auhi fakafonua heni, takitaha faiva fakafonua kae ha’u e tau fakaniua mei Niua, ha’u mo e ngaahi faiva ‘amautolú. ‘Oku lahi pe mo ‘emau ngaahi faiva kehekehe. Ko ‘ene fakatolonga ia ko ē ‘ulungaanga fakafonua Sea kae totonu ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘asi ‘i he taumu’a ko ē ‘a e Takimamatá ke tauhi pea fakatolonga ‘a e ‘ulungaanga fakafonua pea mo e tukufakaholó.

Sea pē ‘oku kau eni ai Sea, ko u manatu’i ‘oku kau ‘a e fa’a kau ko ē ‘a Tongá ni, ‘a Kolisi Fakafaiako ki he ngaahi faiva ō ki muli. Ko hono ‘ave atu ‘etau tuku fakaholó mo e ngaahi faiva fakafonua. ‘Oku ‘ikai ke u toe fakatokanga’i ‘oku kau, fēfē ke ‘omi ke kau, ke ‘oatu ai ha vahevahe, ‘alu ‘a Niua he ta’ufo’ou, ‘alu ‘a Ha’apai he ta’u hokó, ‘alu ‘a Vava’u. Ko e ngāue fakatakimamata ia pea ‘e mo’ui leva. Ko u tui Sea ko ‘ene lava ia he ‘oku ‘i ai pe kau punake ia ‘i Niua, ‘i ai kau punake ‘i Ha’apai, Vava’u, ‘Eua. Sea ko ‘ene vahevahe pehē pea ‘oku lava leva ke tofuhia ‘a Tongá ni kātoa ‘i he ngāue fakatakimamatá.

Ko u kole atu ‘Eiki Minisitā na’e ‘i ai fanga ki’i fale na’e langa ‘e he ki’i ‘e he ni’ihi ‘i Niua ‘i he matātahi. Ko e kole ‘e he motu’á ni koe’uhí ko ‘eku kole ki homou *CEO* ke langa e fanga ki’i falé. Ko e taimi ni ko e ‘aonga e ‘aonga, kapau ‘e me’a atu ki ai, mou me’a atu ki ai ha ‘aho ‘oku omi e kakaí ‘o tāngutu ai ‘o ma’u me’atokoni ‘i matātahi he fanga ki’i fale ko eni. Ka nau kole ange ke ‘ange mu’a ha ki’i sēniti ...

<010>

Taimi: 1445 – 1450

Vātau Hui: ... ke tokoni. Mau kei fakaongoongo pē kapau ‘e toki ma’u ange he ‘aho 4 ko ē ‘o Sepitemá, mālō ‘aupito. Ka ko hono ‘aonga ia ko ē ‘o e ngāue fakatakimamata Sea ko u tui ko ‘ene kakato kātoa ia. ‘Oua na’a li’ekina ‘a Niua, ‘ai pe ke mau kau, ‘oku lahi ange ‘ioté ‘oku tau ange ki Niua. Ka ko e mālō si’i faifatongia ‘a e ki’i kāinga mei aí, nau hanga ‘o fai e ngaahi ngāue lelei pe, fakahekeheke’i’aki kinautolu. Ka ko u tui ko ‘ete langa ha ngaahi feitu’u fakatakimamata ke toe lelei ange pea ‘oku ou tui ko ‘ene ‘aonga ‘aupito ia ke tau ‘inasi kātoa ai, ko ia pe Sea mālō e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘Euá pea mo e tu’unga ko eni ‘oku fai ‘a e hanu ki aí. Ko e taha foki e ngaahi me’a ‘oku fai e tokanga ki aí ko e faiva ko ē ‘oku fai ko ē ‘i ‘Euá, ‘io tali si’i hifo kau fakamatala atu. Ko e faiva ko ē ‘oku fai ko ē ‘i ‘Eua fo’ou, faiva ia ‘a Niua. Pea ko hono ‘uhinga ia ko u fa’a fai atu ai ‘a e ngalingali ‘oku to’o ‘e ‘Eua ho’omou ‘inasí, he ko e faivá ‘a kimoutolu pea mo e kakaí Fakafofonga.

Vātau Hui: Sea, kaiha’asi ‘e ‘Eua, ‘oku ‘ikai ko e to’o ko e kaiha’asi mai ia ‘e ‘Eua. Pea ‘oku ‘i ai pe homau ki’i kāinga Niua ‘oku ‘i ‘Eua, ko ia pe Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, mālō ‘aupito, pea kuo fai ‘a e tokoni atu kia koé ke ‘oatu pē ha ‘inasi ‘o ‘Euá ka e toki fakakakato atu ‘e he ‘Eiki Minisitā Takimamatá ‘a e fehu’i ‘oku ‘omaí fekau’aki mo e ngaahi kole ko eni ki he fakalelei e takimamata he ongo Niua. Ko e ‘uhinga ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e tu’unga ‘ou fai ki ai e tokangá, mālō.

‘Ikai kau fakaivia ngaahi pisinisi hili e fakatamaki ‘aho 15 Sanuali ‘i he lipooti fakata’u 2020/2021

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e ‘Eiki Seá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofongá fekau’aki mo e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofonga Fika 5 ‘o Tongatapu. Ko e fakaivia ko eni ki he ngaahi pisinisi he ‘osi ko eni e fakatamaki ne toki hoko ia ‘i he ‘aho 15 ko ē ‘o Sanuali ‘o e 2022. ‘A ia ‘oku ‘i tu’a ia ‘i he *reporting period* ko eni ‘o e lipooti ko eni ‘a ia ‘e toki kau mai ia he lipooti ko eni ki he ta’u fakapa’anga 2021 – 2022.

Ko e lave ko eni ki he fengāue’aki ‘a e *Tonga Tourism Authority* mo e Potungāue hangē ko ē nau lave ko ē ki ai ‘anenaí. Ko e *Tonga Tourism Authority* ko e nima fakamāketi ia ko ē ‘a e Potungāue. ‘A ia ‘oku hanga ‘e he Potungāue ‘o ‘ave ‘a e pa’anga ‘e 1.5 miliona ‘i he ta’u koe’uhí kae fakahoko ‘e he *TTA* ia ‘a e ngaahi ngāue fekau’aki mo hono fakamāketi ‘a Tonga ‘i tu’apule’anga. Pea ko e ‘oku ‘i ai pe fakatatau ko ē ki he laó ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *reporting requirements* ‘oku fiema’u ke fakahoko he ‘e he *TTA*. Pea kau ki ai mo e alepau ki he ngaahi *services* ke nau hanga ‘o *deliver* pe ko e *purchasing agreement*. ‘A ia ko e *purchasing agreement* ko eni ‘oku fai ‘a e fakamo’oni ki ai ‘i he kamata’anga ko ē ‘o e ta’u fakapa’angá. Pea ‘oku fakahoko ‘a e fatongiá pea ‘oku pau leva ke nau lipooti mai ‘enau ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahokó kimu’a pea toki tuku atu ‘a e sēniti ki he kongá pe ko e *branch* ‘e 2 pe ko e 3 ‘i he ta’u.

‘A ia ko e ngāue ko eni ‘a e *Tonga Tourism Authority* ‘oku ‘i he malumalu pe ia ‘o e Poaté ka ko e fakapa’anga meí he Pule’angá ka ‘oku fakahoko pe ‘enau lipooti mai ‘o fakafou mai ‘i he Minisitā.

‘Osi ‘atita’i ngāue ‘Ofisi Takimamata Tongatapu & ke toki lipooti mai he lipooti fakata’u ka hoko

Ko e lave ko eni...

<010>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: ... ‘a e Fakafofonga ki he ‘atita ‘a ia ko e 2021 na’e lava ai ‘a e ‘atita ko eni ‘o Vava’u, Ha’apai, ‘Eua pea ko e kongá kimu’a ko eni ‘o e 2022, na’e lava ‘o fakahoko mo e ‘atita ko eni ‘o Tongatapu ‘a ia na’e ‘osi ‘osi ‘a e ‘atita ko eni pea ‘e lipooti mai leva ia ‘i he lipooti ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko mai.

‘Oku ou fakatokanga’i pē ‘a e lave ko eni ki he lēsisita ko eni ‘o e *assets*, ka ‘oku mahalo ko e ki’i potungāue si’isi’i pē eni pea ‘oku faingofua pē hono lipooti ‘a e ‘ū *asset* ko eni ‘a e potungāue.

Faingofua hono lisi koloa e Potungāue he ‘oku si’isi’i pē Potungāue Takimamata

Ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Niua ‘oku kau pē ‘a Niua ia ‘i he polokalama ngāue ko eni ‘a e potungāue pea ‘e sai pē ‘e toki fakahoko atu pē ki he Fakafofonga ‘a e ngaahi polokalama ‘oku palani ki he ta’u fakapa’anga ko eni.

Teuteu ‘a Tonga ke kau ki he Pacific Arts Festival he 2024

Ko e lave ko eni ki he *Pacific Arts Festival* ‘a ia ko e talu eni hono toloi mai ‘a e *Pacific Arts Festival* mahalo mei he 2018, ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i *Hawaii* ‘i Sune he 2024, pea ‘oku ‘osi kamata ‘a e fai ‘a e teu ki ai, ‘i he ngaahi ta’u kimu’a ko e Kolisi Fakafaiako na’a nau hanga ‘o fakafofonga’i ‘a Tonga ni ‘i he katoanga ko eni pea a’u atu pē ki he taimi na’a na u pehē ‘enautolu ‘oku fu’u uesia ‘enau polokalama fakaako ‘anautolu ‘i he me’a ni, pea toe tukuange mai pē ia ki he ni’ihi ‘i tu’a, ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni, ka ‘oku fai, ‘osi kamata ‘a e fai ‘a e lave ki hono fakafofonga’i ‘a Tonga ‘i he *Pacific Arts Festival*, pea ‘oku sai pē he ‘oku tokolahi pē mo e kau Tonga ‘i *Hawaii* kae ‘uma’ā ‘i ‘Amelika ke nau tokoni mai ke fakafofonga lelei’i ‘a Tonga ‘i he *Arts Festival* ko eni ‘i Sune ‘o e 2024. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e, me’a mai ‘a Tongatapu 2.

Fakatonutonu ki he pa’anga totongi laiseni ki he mamata tofua’a

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Takimamata ‘i he teuteu mai ‘a e līpooti faka’ofu’ofa ko eni. ‘I ai pē ki’i me’a si’i ‘oku ou fie lave pē ki ai Sea. ‘Uluaki pē Sea ko e ki’i fakatonutonu atu pē ‘oku ngali si’isi’i pē ka ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e fakatonutonu ko eni ki he tonu pea mo e lelei ‘a e līpooti ko eni. Kapau te ke me’a hifo ki he peesi 51, ‘oku ‘i ai ‘a e tēpile 18, fekau’aki mo e pa’anga tānaki ‘a e Potungāue Takimamata ki he Ta’u Fakapa’anga 2020/2021.

‘Oku ou tokanga atu ki he laini ko ē ‘oku ‘asi ai ‘a e pa’anga totongi laiseni ki he mamata tofua’a, ‘i he kolomu fakamuimui ‘i he hulu mo e nounou ko e pa’anga ko ena ‘oku ‘asi atu ai Sea ‘oku totonu ko e nounou. ‘Oku ne hā ko ē ‘i he taimi ni ‘oku ha ia ko e hulu, ‘oku ou tui mahalo na’e ngalo pē he tamaiki ke ‘ai ‘a e ki’i ha’i, ‘a e ki’i *bracket*, ke mahino pē ko e nounou ka ‘oku ‘ikai ko e hulu ‘a e pa’anga ko ia ‘i he totongi laiseni ki he mamata tofua’a.

Tokanga ke fai ha ngāue ki he ngaahi pole fehanganagai mo e potungāue he kuohili

Ko e ua pē Sea ‘oku ou tokanga atu ki he peesi 57 mo e 58, ‘a ia ko e ngaahi pole mo e ngaahi palopalema fekau’aki pea mo e potungāue ko eni, ‘oku ou tokanga atu pē Sea pē ko e ngaahi pole eni na’e toki hoko pē ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni 2021/2022, 2020/2021 pē ko ha ngaahi me’a pē kimu’a ka na’e te’eki fai ha ngaahi ngāue ki ai. Te u fakatātā ‘aki pē Sea kapau ke sio ki he ‘otu hono 2 Va’a Fakaivia ‘o e Ngaahi Sekitoa Fakatakimamata. ‘Oku ‘asi mai ai ‘i he fo’i *bullet point* hono 2 ko e vaivai ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi kupu fengāue’aki hono sivi’i ‘a e ngaahi ngāue’anga faka-Takimamata. Hoko hake ai e fo’i *bullet* hono 3 ‘ikai ha fakamatala fe’unga ki he ‘ulungaanga ‘o e tofua’a mo e faha’i ta’u ‘oku lahi ai hono mamata’i ‘o e tofua’a, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ‘asi hake ko e ngaahi palopalema fakakelekele ‘oku ne fakafe’ātungia’i ‘a e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ...fakalalakala pea mo e me'a 'e taha ko e vaivai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke ne faka'ai'ai 'a e langa fakalalakala.

Sea ko 'eku hoha'a atu kapau ko e ngaahi me'a eni ne fuoloa mai pē 'ene hoko ko e hā e 'uhinga na'e 'ikai ke sinaki fai ai ha ngāue ki ai. Te u fakatātā'aki pē kongā ko ē ki he 'ikai ha fakamatala fe'unga ki he 'ulungaanga 'o e tofua'a mo e ngaahi faha'i ta'u 'oku nau 'alu holo ai. Ko e me'a ni ko e ta'u eni 'e fiha 'etau fai e me'a ko e mamata tofua'a 'oku te'eki ai pē ke fai ha ngāue ke 'ilo 'a e 'ulungaanga 'a e tofua'a mo e ngaahi ...ko e 'ai pē Sea ko e ngaahi me'a eni ia 'oku tonu ke fai mo fai ki ai ha ngāue kae 'oua 'e toe 'asi mai 'i ha fakamatala fakata'u 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai he 'oku hangē kiate au na'e fuofuoloa 'ene hoko kae 'ikai ke fai ki ai ha tokanga. Ko u lave'i pē na'e lahi 'aupito e ngaahi ngāue mo e ngaahi ako fekau'aki pea mo e tofua'a na'e fakahoko kimu'a ka ko eni 'oku kei 'asi mai pē ia 'oku te'eki ai ke ma'u ha fakamatala fe'unga ia ki he 'ulungaanga 'o e tofua'a.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha Sea 'oku 'asi mai peesi 58 ko e ngaahi me'a tatau pē 'ikai 'i ai ha ngaahi tānaki'anga fakamatala fe'unga, 'ikai ha mahu'inga'ia 'i he 'ilo mo e tauhi 'a e misiume. Ke ki'i fai pē ha ngāue ki ai ke ki'i hiki hake mei he ngaahi me'a ko eni he mahalo ko e ngaahi me'a eni ia na'e talu 'ene hoko mai fuoloa.

Tokanga ke malu'i ngaahi koloa tukufakaholo

Ki'i me'a pē 'e taha Sea 'oku ou tokanga hifo ki he tafa'aki ko ē 'i he 'ulungaanga fakafonua pea mo e ngaahi me'a ko ia mahalo 'oku ke mea'i pē Sea na'e 'i ai pē 'etau komiti kimu'a atu na'a tau ngāue fa'u e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko e ngaahi *policy* ki he anga fakafonua ka 'oku 'ikai ke u tokanga'i hifo heni 'oku kau mai ha lau ki he ngaahi koloa tukufakaholo ngaahi koloa fakafonua 'a e fonua ki hono malu'i 'a e ngaahi *national heritage* hangē ko e ngaahi feitu'u, ko e ngaahi fale ko e ngaahi falelotu 'e ni'ih fiema'u ke malu'i 'oua 'e holoki he ngaahi langa ko eni 'oku hoko fakatātā'aki pē 'a e mala'ekula pē ko e 'ofisi motu'a 'o e Palēmia ke fai ha lave ki hono malu'i e ngaahi feitu'u tukufakaholo ko ia ke 'oua na'a uesia 'i he 'alu ko eni 'a e fakalalakala.

Tokanga ki he tu'utu'uni Kapineti fekau'aki mo e ō mai kau muli 'o faimali 'i Tonga ni

Ko e faka'osi pē Sea ko e peesi 60 'oku 'i ai e lave ai fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni e Kapineti pea 'oku 'i ai e lave ai fekau'aki mo e kātōanga mali mahalo ke liliu e ngaahi lao ko ē fakafaingofua'i e ō mai 'a e kau muli 'o faimali 'i Tonga ni. Ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a pē ko e hā e ngāue kuo a'u ki ai 'a e kongā ko eni mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō Tongatapu 2. Ko e kātaki pē 'Eiki Minisitā 'o e Takimamata ke fai mai ha'o me'a fekau'aki mo e ngaahi lipooti ko eni 'oku 'ohake, 'oku ou fiu hono kumi 'e au 'a e kumi fakamuimui ko eni na'a ke 'ohake fekau'aki pea mo e mali peesi fiha koā ia?

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Peesi 60 Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Sai ke hoko atu e 'Eiki Minisitā ke me'a mai he ngaahi fehu'i mālō.

'Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: Mālō 'aupito tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki ko e 'uluaki pē ko e fakatonutonu ko eni ki he tēpile 'oku fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 2 mo'oni ko e tōnounou eni 'oku 'ikai ko e hulu fekau'aki ko eni mo e ngaahi pole 'a ia 'oku mahino pē ko e ngaahi pole 'oku 'i ai e ngaahi pole 'oku lava 'o fakahoko e ngāue ki ai he taimi nounou pea 'oku 'i ai e ngaahi pole 'i he *medium term* 'oku 'i ai leva e ngaahi pole 'e toe lōloa ange 'a e taimi 'oku fiema'u ke fakahoko ai ha ngāue ki ai ka 'oku muimui vāofi he potungāue 'a e ngaahi pole ko eni kae tautautefito 'i he ngaahi 'elia 'oku lava ke fai ha tu'utu'uni 'a e potungāue ki ai ke fakahoko.

Lolotonga fai e ngāue 'a e Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi me'a 'ulungaanga fakafonua

Ko e lave ko eni ki he misiume mo e 'ulungaanga fakafonua 'oku fai 'a e ... 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki heni pea na'e 'osi 'i ai mo e konivēsio mei he Pule'anga Fakatahataha fekau'aki mo e *heritage* 'oku 'osi fai 'a e ngāue ki ai pea 'e lava leva ke muimui'i 'a e ngaahi 'elia ko eni na'e fai ki ai 'a e tokanga fekau'aki mo e *national heritage* mo e 'ū fale motu'a.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e Tu'utu'uni Kapineti ki he katoanga mali

Ko e fehu'i ko eni fekau'aki ko eni mo e tu'utu'uni ki he katoanga mali 'oku 'ikai ko e ...ko e tu'utu'uni ia ko eni 'oku 'ikai ke ngata pē ki he kau muli ka ko e kau Tonga 'oku nofo 'i muli koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ia ke nau ō mai 'o nofo 'i Tonga ni he māhina lau māhina. 'A ia ko e tu'utu'uni ko eni na'e makatu'unga ia 'i he lao ia na'e fakahoko ia he te'eki ai ke 'i ai ha *internet* te'eki ke 'i ai ha fetu'utaki ke lava ke fakapapau'i ko e muli pē ko e tokotaha tonga ko eni 'oku nofo muli 'oku ha'u ki Tonga ni ke fakahoko 'a e mali 'oku 'atā pē ke fakahoko 'a e mali ko eni. 'A ia na'e 'osi fai 'a e ngāue ki heni mahalo ko e 2017 na'e 'osi fai 'a e ngāue ki heni pea na'e 'osi fai 'a e *national consultation* ki he me'a ko eni ka ko e tu'u ko eni he taimi ni 'e fai e muimui ofi ke lava ke fakahoko 'a e ngaahi liliu ko eni 'a ia ko e *administrative* ko e ngaahi liliu pē ki hono *admin* ko eni hono *process* e ngaahi kole pea ngāue vāofi mo e potungāue ko eni 'a e minisitā ko eni 'a e *Justice* mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Sea tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e mali 'i he lao ko ē he taimi ni pau ke te 'i Tonga ni māhina 'e 6 'a ia 'oku kei tali e potungāue ke fakalelei mei he potungāue ko ē ke lava 'a e *consultation* ko eni 'oku fai ke 'omai ke fai hano fakalelei he koe'uhí 'e hoko ia ko e taha e ngaahi kaveinga 'o e takimamata ki he fonua ni he kaha'u. Ka 'oku 'i ai 'a e fiema'u ki ai ka ko e fiema'u ko ē 'a e lao lolotonga ia pau ke te nofo kita ia 'i Tonga ni 'oua toe si'i hifo he māhina 'e 6 ka 'oku lava pē 'o kole Sea fiema'u taimi fai e 'ū me'a ko ia.

Tokanga ke fakafaingofua'i ke vave founa fai mali

Lord Nuku: Kātaki pē mu'a Sea ke ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga ko e ki'i fekau'aki pē mo e me'a ko eni. Ko 'eku lave'i hangē ko e me'a ko eni 'oku tuku mai ko ē 'i mu'a ko eni he me'a ko e katoanga mali pau ke māhina 'e 16 kae toki fai e ngāue 'a ia ko e 'uhinga ki he kau muli 'a ia kapau te tau fie mali tautolu 'i Tonga ni 'e tali māhina 'e 16 pē ko 'ene

felotoi pē ia pea mali leva ia ke'uhī na'a lava ke pehē pē kae faingofua ange ha'u ha founa ke toe ki'i fakafaingofua'i ange e mali - ke vave.

Eiki Minisitā Lao: 'Oku fa'a lava pē Sea 'oku 'i ai e ngaahi mali ia 'oku teuteu he taimi ni ki he māhina katu'u na'e 'osi fai mai e ngāue māhina 'e 5 pe fiha kimu'a 'a ia 'oku lava pē ke 'ai ka 'oku toe kole ka ko e 'uhinga eni ia ke 'ai ke liliu e lao ke faingofua ange pea nounou ange mo e founa ngāue mālō Sea.

Kole ke fakatokanga'i ko Ha'apai kuo fakamo'oni'i 'oku lahi taha ai hono mamata'i tofua'a

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato ko 'eku tu'u pē 'a'aku Sea ke u ki'i lave atu nounou pē 'a'aku ke fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he potungāue ko eni mahino pē foki ne ki'i matolu mai e ngaahi ngāue fekau'aki mo e takimamata mo e ngaahi me'a pehē 'i he mei ta'u 'e ua... 'ova he ta'u 'e ua, 'alu ke ta'u 'e tolu ka ko eni kuo kamata ke ka ko u fiefia pē au Sea hangē na'a ta feme'a'aki ki ai 'uhinga ke mahino ko eni ko ē lolotonga lele foki 'a e ngaahi taimi ko eni 'oku lolotonga mamata'i ai 'a e tofua'a pea na'e mahino pē neongo pē na'e ki'i tuai na'e ki'i fetalanoa'aki pē mo e ngaahi pisinisi 'oku nau fakalele pē 'a e pisinisi ko eni 'i Ha'apai na'a nau toki ma'u pē mei he potungāue 'a e fakahoko ange ko ē 'e ki'i 'atā ange ko eni 'a 'etau kau'āfonua ki he folau mai 'a ia ka 'oku mahino pē foki 'Eiki Sea mahino pē 'ene fekau'aki e tu'utu'uni fekau'aki mo eni mahalo ko 'ene toki mahino pē eni.

Kaikehe mahino pē mei he ...lava atu ki Ha'apai he uike kuo 'osi mahino pē 'oku 'i ai pē ki'i kau folau 'eve'eva 'oku nau 'i he mamata tofua'a ngali 'oku tānaki pē ha ki'i sēniti mei ai Sea, ka ko e me'a 'oku mahino Sea ko e me'a 'oku ou fiefia ai ke fakahoko atu hangē pē ko ē na'a ku fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e mahino ko e me'a ko eni ko e tofua'a ko e ma'u ko eni ko Ha'apai 'oku lahi taha ai he taimi ni 'a e tofua'a, ko e taimi foki ko ē ko Vava'u ko Tongatapu ni pē ko 'Eua ka 'oku mahino ia he ngaahi ta'u mai kimui ni Sea ko Ha'apai eni ia ...taimi pē ko ē 'oku nau ha'u ai he tafa'aki ko eni 'oku nau lata 'i Ha'apai mau kolosi mei Pangai ke mau folau ki Kāvai he uike kuo 'osi. Sea te fakahaohao pē na'a te tau ha tofua'a pehē atu 'asi e tofua'a, pehē atu 'asi e tofua'a pea 'oku mahino leva ai ko e fakamo'oni ia 'Eiki Sea 'a e lahi 'aupito 'a e matakali ko eni he taimi ko eni ko honau taimi 'a ia ko e fokotu'u atu pē ke fakatokanga'i ange me'a ko ia ko Ha'apai 'oku lahi taha ai e tofua'a he taimi vaha'a taimi ko ē ko ē 'oku nau tō mai ai ki hotau feitu'u pea ka ai ha ngaahi fokotu'utu'u ko eni 'oku hā 'i he lipooti ki ha ngāue ke fakalalakala 'a e me'a fekau'aki mo e mamata tofua'a 'i Tonga ni tonu ke tokangaekina ange 'Eiki Minisitā 'a Ha'apai he 'oku fakamo'oni'i 'aupito ia 'a e lahi 'aupito 'a e tofua'a ki hono mamata'i 'i he ngaahi pisinisi pehe ni 'a ia ko e monū'ia kia mautolu ke tokanga'i ange 'a e fokotu'utu'u ki he langa'i hake 'a e me'a ko e mamata tofua'a mālō Sea.

Palopalema takimamata 'Eua ta'epau taimi folau vakapuna & vakatahi

Lord Nuku: Sea kātaki pē mu'a Sea ke tuku mai pē mu'a ha ki'i faingamālie ke fai ha ki'i fakahoha'a mei he vahefonua 'Eua 'Eiki Sea. 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato ko e fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e takimamata tautautefito ki he vahefonua 'Eua. 'Oku lahi ai e fanga ki'i fale ko e fanga ki'i fale tali fononga. Ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku 'i ai e fetu'utaki 'a ia mahalo ko e ... 'oku fai he Pule'anga ko e vakapuna ka 'oku 'ikai ke lava ke fakapapau'i

‘a e polokalama ki he folau ange ko ē ko ē ‘a e kau folau'eve'eva. Ko ‘enau folau ange pea ta'emahino leva ‘a ia ko e polokalama ‘oku ne hanga ‘o ki’i uesia ‘a eni ko eni hangē ko e folau vaka tahi tatau pē mo e folau vakapuna ke ‘uhī ke ...he ko ‘Eua foki meimei ko e mālohinga ko ē ‘enau takimamata ko ha ‘aho pē ia ‘e ua pē tolu pea foki mai e kau folau'eve'eva ia. Ka koe’uhī foki ko e meimei ko e faka’osinga ko ē ko ē ‘o e folau'eve'eva te nau takai nautolu he ‘u feitu’u ko ē pea nau fakaofiofi mai ki ‘Eua ko ‘ene puna mai pē ki Tonga ni he ‘aho ‘e taha ‘o ma’u e vaka. Tatau pē ‘a e vaka tahi pea mo e vakapuna ka ‘oku mālō pē ‘oku ‘i ai pē ‘a e vakapuna ka ‘oku palopalema ia ki he kakai ko ē ko ē ‘oku ō ange ko ē ki ‘Eua ko ē ke nau toki faka’aonga’i ko ē e fanga ki’i fale nofo totongi.

Koe’uhī ko e talanoa ko ē mo e kau pālangi ‘i ai ‘oku nau sai’ia nautolu ia ke nau ō ange ki ‘Eua kae pau honau taimi mai ko ē ki heni ke nau puna mai pē nautolu ‘o hangatonu ‘o ‘alu ange ki mala’e vakapuna pea nau ma’u honau vaka foki. Ka ‘oku ‘i ai e taimi lahi ia ‘oku nau folau nautolu ki ‘Eua ‘ikai ke lava ‘a e ngaahi fetu’utaki ko ia ke fakapapau’i ka ‘oku ‘i ai e kakai ia ‘oku talamai mahalo na’a sai ange pē ā ke nau nofo pē nautolu ‘i Tonga ni ‘oua te nau toe ō ange.

Koe’uhī ko e palopalema ko ia Sea koe’uhī fai ai e kole ki he Hou’eiki Pule’anga ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha vaka tahi ia ‘a e Pule’anga he ‘aho ni. Pea ‘oku ou tui ‘oku fiema’u ‘aupito he kautaha vaka ia ha vaka ia ha tokoni ke ‘uhī ke fakamālohia e takimamata ‘Eiki Minisitā. Hangē ko eni ko ē ‘a ia ko e me’a fekau’aki mo e anga e folau ki ‘Eua, ‘oku nau fie folau e kau folau ki ai ka ko e taimi foki mai ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ia makatu’unga pē ka koe’uhī ko ‘eku tui ko e ngaahi me’a ko eni mahalo ‘e ala tokoni mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ki ai ‘o fakatatau ki he fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ko ē hono ua ‘Eiki Sea ko e langa fakalalakaka ko ē ‘a ‘Eua talu ko eni ‘a e tō ‘a e Koviti hoko mai pea mo e sunami.

Sea Komiti Kakato: Kātaki Hou’eiki Nōpele ‘Eua tau ki’i taimi hē ka tau foki mai he toki hoko atu ho’o me’a ‘anai.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato (*Lord Vaea*)

Sea Kōmiti: Me’a mai e Hou'eiki ‘o ‘Eua.

Fiema’u vivili ‘a ‘Eua he takimamata ko e ‘ikai papau taimi fefolau’aki

Lord Nuku: ‘Eiki Sea koe’uhi kae faka’osi atu e fakahoha’a. ‘Eiki Sea ko u tui ko e kau ia he fiema’u vivili ko ia ‘a e Vahefonua ‘Eua fekau’aki pea mo e fanga ki’i fale nofototongi mo e me’a. Ko e ‘ikai ke pau ko ē ange ko ē ko ē fefolau’aki. Pea koe’uhi tuku pē ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhi ke toki fai ha’anau feme’a’aki ki ai ke’uhi ki he palopalema ko ia. Ko e ‘uluaki ia.

Kole ke fakakaukau he Pule’anga hano fakiaivia ongo kautaha mamata tofua’a ‘Eua

Ko hono ua 'Eiki Sea ko e fekau’aki eni pea mo e laiseni tofua’a. Ko u fie fehu’i pē ‘e au ia he ‘oku ou tui au ia ‘oku tonu ke foaki ‘a e laiseni ia ko eni kapau ‘oku malava ‘e he kau Tonga ke fai ‘a e ngāue ko eni. He koe’uhi 'Eiki Sea ko u lave’i pē hangē ko Vava'u ko hono fai ko ia hono fakataukei’i ko ia ‘o e kau folau ‘evve’eva fai kotoa pē ia ‘e he kau Tonga. Pehē pea mo ‘Eua ka ko e ki’i me’a ko ia ‘oku ‘omai ko ē pea mo e kau ‘a ē ‘oku ma’u ko ē ‘e he kau Tonga fekau’aki pea mo e laiseni mamata tofua’a ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘enautolu ia hono melie. Ka koe’uhi tuku pē ia ki he 'Eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a ‘etau Poate fakamāketi ke ki’i fakakaukau’i ange. Ko e kole pē eni ia ma’a ‘Eua. Ke ki’i fakakaukau’i ange mu’a he ‘oku mahalo ko ha ki’i kautaha mamata tofua’a mahalo na’e taha pē ua. Na’a lava pē laiseni ke fakamonū’ia’i ‘aki kinautolu ke tokoni ki honau fanga ki’i fale nofo totongi toe tokoni ki he fakalele ko ia ‘enau fanga ki’i pisinisi Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e kole ki he 'Eiki Minisitā.

Tokanga ke faitokonia Pule’anga ngaahi ngaahi hala fakatakimamata ‘Eua

Pea ko hono faka’osi ko e ‘u hala ko ia ki he Takimamata ko u lave’i pē foki ko e ‘u me’a ko eni, na’e fa’a foaki pē ‘e he Pule’anga ia ‘a e hala ngoue ki he Potungāue Ngoue pea fai pē ‘e he Pule’anga ia ‘a e hala Pule’anga. Pea ko e Hala Takimamata hangē kiate au ‘eku lave’i na’e ‘i ai pē hono pa’anga na’e ‘ave ki he Takimamata ke fai’aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni. Pea ko e ‘uhinga ia 'Eiki Minisitā kapau ‘e ala fai pē ha pē ko e hā hono founga ka koe’uhi ko e ma’u’anga mo’ui ko ē ko ē ‘a eni ko ē ‘a e fanga ki’i takimamata ‘i ‘Eua ‘oku makatu’unga ia ‘i he fanga ki’i mātanga pea mo e fanga ki’i fatongia ko eni ko ē ‘oku fai ai e fefolau’aki.

Tokanga ke fakafaingofua pea vave faimali kau ō mai mei muli

Ko ia ko e anga pē ia e fakahoha’a kae tuku atu pē ki he Pule’anga ko e hā ha fa’ahinga ngāue pea fai ki ai. He na’e ‘uhinga pē ‘eku kole atu ‘anenai ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'Eiki Minisitā Lao Mālōlō he ‘oku ai ‘a e mali ia ‘oku mali fai vave pē ia. ‘Oku ‘ai mo e mali ia hangē ko e māhina ‘e 16 ko eni ‘e ‘osi movete e fāmili kapau ko e tali ia he māhina ‘e 16. Pea ko e ‘uhinga ia ‘ai pē ā 'Eiki Minisitā ke taha pē Lao ‘oua ‘e toe ‘ai e fu’u tali fuoloa pehē. Ko e anga ia e kole 'Eiki Sea kae tuku pē ki taumu’a ke nau toki fai mai hano faka’uto’uta hotau hala. Mālō.

<008>

Taimi: 1535 – 1540

Sea Kōmiti Kakato: ... Mālō atu ki he Hou’eiki ‘o ‘Euá. ‘E faka’osi mai ‘e ‘Eua 11 ka e tukuange e faingamālié ke me’a mai e ‘Eiki Minisitā Takimamatá.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ‘oku ou tokanga Sea ki he tēpile ko eni ‘oku ‘asi mai ‘i he peesi 22, ‘i he fiká, ‘i he fu’u tō lahi pehē ko ē ‘a e fiká meí he 2019 ki he 2020. Ne mei lelei ‘aupito kapau na’e ma’u mai mo e fika ko ē ‘o e 2021. Ka ‘oku hanga ‘e he tēpile ko eni ‘o talamai ‘a e lahi ko ē ‘o e uesia ‘o e sekitoa ko eni ‘i he ta’u ‘e 2 ko eni kuohilí.

Ko e palopalema foki ko ē ‘a e takimamatá ia Sea ‘oku ‘ikai foki ke tu’u pē ia ‘iate ia pē ko e sekitoa ka ‘oku pouaki ia ‘e he ngaahi sekitoa kehé mo e ngāue ko ē ‘oku fai ‘e he ngaahi sekitoa kehé. He kapau ‘e ‘ikai ke pouapu lelei ‘a e ngaahi ngāue lalahi hangē ko e *infrastructure* ki he hala pea mo e uafu, ko e mala’e vakapuna pehē ‘a e tafa’aki ko eni ki he ngoue mo e toutaí. Ko e ngaahi sēvesi ki he *retailer* pea mo e *taxi* mo e ngaahi alā sēvesi ko iá. Ko e lelei ko ē ‘a e takimamatá ‘oku pouaki ia he ‘e he ngaahi me’a pehē. Pea kapau ‘e fetōkaki ‘enau ‘unú ‘anautolu pea ko e me’a ‘e hokó ‘e tōmui ai pē ‘a e fakalalakaka ia ‘etau takimamatá.

Fehu’ia e lahi uesia fakapa’anga he takimamata ‘i he ta’u 2019/2020

Ko e me’a ko u fie fehu’i au ia ‘i hení he ‘oku līpooti mai e fiká ‘oku fa’a līpooti foki mo e lahi e pa’anga ko ē ‘oku ma’u meí he takimamatá. Ko ‘eku ma’u fakamuimui ka ke fakatonotonu mai pe mu’a ‘e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘osi ‘ova ‘i he 60 miliona ia ‘i he vaha’a atu ko ia kapau ‘e tākaki mo e kau ‘a’ahi ko ē kakai Tonga ko ē ‘oku nofo ‘i tu’apule’angá he ko eni ko ‘etau toko 100000 kilu meimei 190000 eni kakai Tonga ‘oku nau ‘oku ‘i ai taimi ‘oku nau fie ‘a’ahi mai ai ki Tongá ni.

Ko e me’a ko u tokanga ki ai he ‘oku ‘ikai ke līpooti mai heni pea ‘oku ‘ikai ke līpooti mai heni mo e hā e lahi e uesiá. Ko e ma’u ‘a e motu’á ni ko e uesia lahitaha he sekitoa ko eni ko e nofo’angá. Ki’i saisai ange ‘a e falekaí he ‘oku tau ala lava pe ‘o tokoni ki he’etau ngoue kai. Ka ko e lahi taha ko ē ‘e uesiá ko e nofo’angá. Na’e fai ‘a e ngāue ia he 2020 pea mo e ta’u kuo’osí ‘o mahino mai ko e nofo’anga ko ē ‘i Vava’ú ‘oku uesia lahi koe’uhí ko e ‘inivesi ia ‘a e kau muli. Pea ‘oku ou tui ‘oku lahi ‘a e kau muli ia kuo nau foki he ‘oku ‘ikai ke toe ma’u ha me’a ia meí he ‘inivesi ko ē na’a nau fai aí.

Ko Ha’apai mo ‘Eua uesia lahi ia ‘e he sunamí, ‘oku ‘i ai ngaahi fale nofo’anga ia ‘oku to’o ‘a e fika e loki ko iá ‘e he ngaahi fakatamaki pehē

Fakamanatu mei he Pule’anga na’e tāpuni kau’āfonua Tonga ki muli he 2020

‘Eiki Palēmia: Kole atu pe Sea ke u ki’i tokoni atu pē ko u tui ‘e tokoni lahi ki he fakama’ala’ala pē ki he Fakafofongá kapau ‘e laumālie lelei pe ki ai e Fakafofongá, mālō. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakatō. Manatu’i ko e 2020 na’e tāpuni ai hotau *border*. Ko e lahi ‘o e mate ‘a e ngaahi *operator* ko eni he takimamatá ko e ‘ikai ke toe ‘i ai ha kau ‘a’ahi mai mei muli. Ko e fo’i me’a mahino, manatu’i ko e 2020 ení, na’e tāpuni ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘eve’eva mai ‘i Ma’asi, mei Ma’asi ‘o e ta’u ko iá. Lele mai ai he fo’i ta’u kakato, kapau te ke me’a pe 2019, 130000, 2020 25000.

Ko e ‘uhinga ia me’a na’e tāpuni ‘a ‘etau me’á ‘i he mei Ma’asi pea ko u tui ‘e tokoni atu pe ia ‘e Fakafofonga. Ko e ‘uhinga pe ‘oku mau mahino’i ‘a e fiema’u ko eni ke tau ka ko e ‘uhinga pe ko e fo’i mo’oni’i me’a eni ko ē na’e hoko he taimi ko iá ko e ‘uhingá ko e tāpuni ko eni ‘o ‘etau *border* he taimi ko iá, mālō Sea.

Tokanga ki he ngāue Pule’anga ke faka’ai’ai ‘aki hotau kakai ke nau ‘inivesi he takimamata

Dr. Taniela Fusimālohi : Sea mālō, ko ia pe foki ‘oku fai ai ‘eku malanga ko e ‘uhí ko e fika ko e tāpuni ko ē ‘a e *border* he 2020 ‘o ne uesiá. Ka ko ‘eku poiní ‘aku Sea ke tau foki leva ko eni ‘e fakaava ‘e *border*, ko e hā ‘etau mateuteu ko ē ki he fakaava ko ia kae matua mai ‘a e kakaí. Ko e toko 100000 tupu na’e ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o ōmai ki Tongá ni ko e ‘uhí ko e tāpuni ko ē ‘a e *border*. Ka ko u tokanga ki he fakafoki ko eni ‘o e ngaahi loki ko eni ko ē kuo mole. He ko e ‘uhí ko e ngaahi lokí ko u tui ‘oku ofi pe ki he loki ‘e 1,000. Ka ko e peseti ‘e 80 ia ai ko e fanga ki’i nofo’anga iiki ia. Mahalo ko ‘etau hotelé ‘oku 1 pe mahalo pe 2 ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘a e loki hōtelé.

Ka ko e hā ‘etau mateuteu ko ē ki he foki mai ko eni he ko ‘ene ava ko ē ‘oku ‘osi fakahā mai pe he ngaahi līpootí ‘e fai e fu’u fe’alu’aki lahi ia ‘i māmani ka ‘oku totonu ke tau mateuteu ki ai ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai e talanoá ke tau ava ko ē *border* ke fakafokifoki mai. Ko u tokanga ki he kau Tonga ko eni ‘oku nofo mulí koe’uhí ko ‘etau lao ko ē ki he ‘inivesimení. Ko e hā e me’a ‘oku tau fai ke uiui’i kinautolu ke nau foki mai ‘o kau he langa ko eni ‘o e tafa’aki ki he Takimamatá. ‘Oku ou tui lahi ‘oku ‘i ai ‘enau pa’anga ‘anautolu ka ko e hā ‘etau ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Dr. Taniela Fusimālohi : ... ‘etau ngāue ko ē ‘e fai he ‘oku ou ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e tafa’aki ‘amoutolu ki he tafa’aki ‘o e takimamata ki he tokanga ki he kau inivesitoa ko ē mei muli ke nau ō mai ke langalanga hake ‘a e takimamata.

Tokanga na’e fai pē ‘Ofisi Takimamata he kuohili hono fakamāketi’i e takimamata

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ‘e taha heni ‘oku ou tokanga ki ai Sea ko e tafa’aki ko ē ki he maketi ‘i he hā mai ‘i he tēpile na’e ‘ave ‘a e 1.5 ki he *TTA*. ‘Oku ou tui pē Sea ‘oku tonu ke fai ha sio fakalelei ki heni he ko e fa’ahinga *set up* pehē ni foki ia ‘oku fekau’aki ia mo ha patiseti ‘oku lahi ange ke a’u ki he 10 miliona ke fai’aki ‘a e fakamaketi pē ko e hā ‘a e ‘aonga pē ko e *value for money* ‘a e ‘ave ‘a e 1.5 ‘oku ou tui mahalo ‘oku mei ‘osi pē 1.5 ia ko ia hono *cover* ‘aki ‘a e fakamole faka’aho pē ko ē ‘a e *authority*. Ka ko e fatongia pē foki eni ia talu pē mei he foktu’u ‘a e potungāue ko eni, na’e fai pē ia ‘e he potungāue hono fai ‘a e maketi, pea ko eni ‘oku tau ‘alu ki he *online* mo e ngaahi *website* mo e ngaahi me’a pehē, ‘oku toe lelei ange hono fai ‘a e *marketing* ‘i he tu’unga leva ko ia, ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ‘e Sea ki he Minisitā pē ko e ha leva ha ngāue na’e fai ke toe fai ha siofi ‘o e poate ko eni mo ene ngāue ko ē ‘oku fai mo e ha ‘ene *impact* he na’e ‘ange 1.5 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni na’e toki ‘osi, ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ola lelei he ko e fika ia ‘oku ‘i lalo.

Ko e faka’osi Sea ko e tafa’aki ko eni ki he fe’alu’aki fakalotofonua ‘oku totonu ke tau kamata ai, hangē ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Niua, na’a ku ‘osi kole fuoloa pē foki au ki ai ke ma fe’alu’aki, ma sipoti, 2020, pea na’a ne tali ka koe’uhi ko e tapuni ko ē ‘a e *border*. Ka ‘oku ou tui ko e, kapau ‘e kau ia ‘i he polokalama ko eni ‘a e Minisitā ki he Takimamata ha faka’ai’ai ‘a e *internal tourism*, ‘a e ‘alu holo ko ē fakalotofonua, pea ‘oku totonu ke fai ha polokalama pehē pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘ema femahino’aki mo e Fakafofonga ko ē ‘o Niua ki ha taimi ke, he ko ē ‘oku ‘osi ‘i ai pē honau vaka. Me’a mai ki ‘Eua ke mau fai hano talitali ‘o mau faiva mo sipoti pea ‘osi ko ia pea mau ōatu ‘i he ta’u kaha’u, ka ‘oku ou tui te ne faka’ai’ai ‘e ia ‘i he levolo ko ia ‘a e fakafetongi ‘o e

pa'anga mo e koloa pea mo e fakatupulaki faka'ikonomika 'o e ngāue ko ia ki he takimamata.

Ko ia Sea ko e ki'i fehu'i pē ia ki he 'Eiki Minisitā ke fakama'ala'ala mai angē 'a e tafa'aki koē ki he, ko e hā 'etau mole kuo hoko 'i he *foreign exchange* koe'uhí ko e me'a ko eni ku o hoko. Ko e hā 'etau *way forward* ki ai fakataha mo e ngaahi sekitoa kehe, ke tau langa 'a e takimamata he 'oku mo'oni pē ia, ko e kongā lahi 'etau me'a faka'ilonōmika 'oku falala ki he sekitoa ko eni, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Takimamata. Hangē ko e fehu'i 'oku 'i he 10 tupu, na'a ke lava ke tokoni mai ki ai. Mālō.

Fua ngaahi fakamole ki he laiseni mo e polokalama ako mamata tofua'a he Potungāue Takimamata

'Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: Mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa ka u 'uluaki lave atu pē ki he me'a ko ē na'e me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o Ha'apai kae 'uma'ā 'Eua fekau'aki mo e mata tofua'a. 'A ia ko e mata tofua'a ko e taha ia 'a e polokalama fakatakimamata 'oku lahi taha hono ma'u 'a e sēniti 'a kinautolu 'oku na u fakalele 'a e polokalama ko eni, pea 'ikai ke ngata ai 'oku lahi mo e pa'anga ia 'oku fiema'u ke *invest* 'i he vaka kae 'uma'ā 'a e naunau ke fakahoko'aki 'a e mata tofua'a. Pea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ē na'e hoko, na'e feinga leva 'a e potungāue ke ne tokonia 'a e kau 'a e *tourism industry*, pea 'ikai leva ke toe tānaki ha pa'anga ia 'i he tafa'aki ko ē 'o e laiseni na'e faka'atā pē 'a e laiseni pea ko e ngaahi ako ko eni na'e fiema'u ke fakahoko kimu'a pea toki faka'atā ha laiseni ki he mata tofua'a na'e toe fua pē 'a e ngaahi fakamole ko eni 'e he Potungāue Takimamata.

'A ia ko e na'e lava 'a e ngaahi polokalama ako ko eni 'o fakahoko pea na'e tuku atu 'a e 'ū laiseni kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai 'o e ta'u ni, pea na'e fai pē 'a e ngāue vāofi pea mo e potungāue ko eni he *MOI* fekau'aki mo e tafa'aki ko eni 'o e *Marine* he na'e 'i ai 'a e kongā e polokalama ako na'e fakahoko mai mei he potungāue ko eni 'a e *MOI*. Pea 'oku fakatokanga'i pē 'a e mahu'inga 'a e ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Takimamata: ... 'a e polokalama ko eni ki he vaka vakapuna kae 'uma'ā e vaka tahi ke pau 'a e taimi ko eni fefolau'aki 'oku tokoni lahi 'aupito ia ki hono puka ko eni 'a e 'ū loki pea 'oku mo'oni 'oku mahu'inga pē 'a e ngaahi me'a ko eni.

Fekau'aki mo e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 'io na'e kongā lahi 'o e ... 'a ia ko e takimamata mahalo ko e ...na'e *contribute* 'a e takimamata mahalo ko e peseti 'e 13 e *GDP* 'i he ta'u kae hangē ko eni ko e me'a na'e me'a ki ai e Palēmia 'i he vaha'a taimi ko eni e lipooti ko eni na'e 'ikai ke 'i ai ha kau 'eve'eva kau folau 'eve'eva mai ia koe'uhí ko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke tāpuni 'a e *border*.

Ka 'i he taimi tatau na'e fakahoko pē mo e ngāue 'a e *TTA* ki hono faka'ai'ai e 'ū *package* na'e ngāue vāofi mo e Lulutai ke faka'ai'ai 'a e kāinga Tonga ke nau folau ki Ha'apai ke nau folau ki Vava'u 'o ...tautautefito he taimi ko eni 'a e Kilisimasi na'e 'ikai ke 'i ai ha

faingamālie ‘a e kāinga tTonga ke nau folau atu ki muli ka na’a nau lava ‘o folau ki he ‘otu motu ‘o nau nofo ‘i he ‘ū nofo’anga ko eni. Pea na’e ola lelei ‘aupito ‘a e polokalama ko eni he na’e fonu ‘a e ‘ū fale tali’anga kakai ‘i he ‘ū ngaahi feitu’u ko eni ‘i he kakai pē ‘i Tonga ni Tongatapu na’a nau folau.

‘A ia na’e toki uesia pē ‘a e polokalama ia ko eni ko ē ki he kakai Tonga ko eni ‘oku nofo ‘i Tonga ni ‘i he hoko ko eni ‘a e pā ko eni ‘a e mo’ungaafi mo e *tsunami* ‘o ne toe maumau’i atu ia kongā lahi ‘a e ‘ū *resorts* mo e ‘ū nofo’anga, pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e ngāue ‘a e potungāue ke tokonia ‘a e ‘ū pisinisi ko eni ke nau lava ‘o tali ‘a e kau ‘a’ahi mai mei muli mo e ‘ū *training* kehekehe na’e fakahoko kiate kinautolu.

Pea ‘i he taimi tatau pē ‘oku lolotonga ‘oku faka’osi’osi ‘a e ngāue ‘a e *Asian Development Bank* mo e *World Bank* ki he lipooti ki he uesia ko eni ‘a e *tourism industry* ‘i he ‘osi ko eni e *tsunami* mo e Koviti pea ‘oku ‘amanaki ke ma’u mei ai ha ngaahi fika totonu hono uesia faka’ekonōmika kae ‘uma’ā e ngaahi fika ki he ngaahi *invest* ‘e fiema’u ke toe fakafoki ‘a e takimamata ki he tu’unga ko ē kimu’a ko ē ‘i he Koviti.

Pea ‘oku ou fakatokanga’i pē ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11 ki he *TTA* ‘a ia ko e...neongo pē ko e ta’u e 5 hono fakalele e *TTA* ka mahalo ko e toki ta’u pē eni ‘e taha ‘osi pē eni e ta’u ‘e taha ke fakalele lelei ‘a e *TTA*. Na’e ‘i ai e ‘ū palopalema ‘i he ngaahi ta’u ko ē kimu’a pea ‘oku fai pē ‘a e siofi vāofi ‘a e hangē pē ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ke mahino ‘oku ma’u ‘a e *value for money* ‘i he *invest* ko eni ‘i he *TTA* mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi nounou mai pē ko e ‘uhinga kuo taimi ‘a e lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā Takimamata mālō.

Fai e fengaue’aki ngaahi Potungāue e Pule’anga ke langa hake takimamata

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō ko e ki’i tō nounou pē tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Tama Pilinisi pea mo e Hou’eiki tapu ki he Palēmia, Tokoni Palēmia pea mo e kau Minisitā tapu heni kia Tevita Puloka kae ‘uma’ā foki ‘a e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o e Kakai. Sea ko ‘eku lave hake pē ‘a’aku ia koe’uhi na’e ‘i ai e ngaahi lave fekau’aki pea mo e potungāue ni...

<007>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ki he’ene tokoni ko eni ko ē ki he Takimamata pea ‘oku ou poupuu atu pē ki he me’a na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘I he tafa’aki ko eni ko ē ‘a e Malini ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue vāofi ‘aupito pea mo e Potungāue ni ki hono fakakakato ‘o e ngaahi lesisita ‘o kinautolu ‘oku nau ‘eikivaka ‘alu vaka koe’uhi ko e fanga ki’i vaka ko eni ko ē ki he matatofua’a.

‘I he taimi tatau pē ‘oku fai ‘a e ngāue vāofi ‘aupito ‘a e Potungāue pea mo e *Civil Aviation* pea mo e Fefolau’aki ki Muli ki hono toe fakalahi ‘a e puna mai ko eni ko ē ‘a e *Qantas* mei ‘Aositelēlia ki Tonga ni koe’uhi ko e tafa’aki ko eni mo e Takimamata.

Kau e tanu ngaahi hala fakatakimamata he palani ngāue Pule’anga

Na'e lave foki 'a 'Eua 11 fekau'aki pea mo e mahu'inga 'o e hala Pule'anga, uafu pea mo e mala'evakapuna ki he Takimamata Sea. Kau ia he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue ni hono tanu 'a e ngaahi feitu'u ko eni tautautefito ki he ngaahi feitu'u ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i *resort*. Sea 'oku mahino 'aupito ko e kongā 'o e fanga ki'i *resort* ko eni na'e maumau lahi ia 'osi ko eni 'a e *tsunami* pea ko e kongā lahi ia 'o e ngāue 'a e Potungāue ni, ko e feinga'i ke fakafoki mai 'a e ngaahi hala ki he ngaahi feitu'u ko eni 'i he vave taha. Kau ai 'a 'Oholei kau ai pea mo e Fanga ko Fēfē Ho Loto Vai Ko u Lata ai au. Kau ai pea mo Hihifo Sea kau ai mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē 'i Tonga ni. Kau mai foki mo Ha'apai ki ai 'osi kātoa 'a e fanga ki'i hala ko eni Lifuka kae 'uma'ā foki 'a Foa hono teke koe'uhi ko honau ngaahi matātahi.

'Oku fai 'a e polokalama tatau pē 'i Vava'u 'i he ngaahi feitu'u tatau pē. Pea 'oku ai 'a e 'amanaki foki ia pea ko e tui 'a e motu'a ni pea mo e Potungāue ni koe'uhi ko homau tefito'i fatongia eni ko e tanu 'a e ngaahi hala kae tautautefito ki he ngaahi feitu'u ko eni ko ē 'oku fekau'aki hangatonu pea mo e *Tourism*. Sea ko e ki'i poupuu atu ia mālō.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu. 'E ongo Niua te ke me'a fuoloa? Ko ē kuo fuoloa 'etau tanumia he *tsunami* pea mo e tu'unga e mo'ungaafi kuo mahino mai e ngaahi ngāue 'oku ki'i. Te ke toe kole pē 'oatu ha ki'i miniti 'e taha kiate koe.

Kole ki he Pule'anga ke tata Taulanga Pasivulangi mo e Taulanga Futu

Vātau Hui : Sea ka ki'i 'ova pē he miniti 'e taha Sea pea ki'i. Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea ko 'eku langa'ia eni ia he fanongo ki he ngaahi ngāue fakatakimamata ka ko e poupuu 'a e motu'a ni. Koe'uhi ko u 'ilo pē 'oku kau foki 'a e ngaahi me'angāue ko ia ke tau ngāue'aki he me'a 'e tokoni ki he ngāue faka-Takimamata. Ko 'eku fokotu'u atu Sea koe'uhi ko homau vaka lava lelei fai e ngāue ko ia. 'Eiki Minisitā ko homau vaka ko e vaka lelei eni ke fakafolau ai. Ka 'oku ai pē ki'i me'a 'oku ou ki'i kole heni 'Eiki Minisitā ko ia Ngaahi Ngāue Lalahi 'i he me'a ko ia na'a ke me'a 'aki ai. Koe'uhi ko e ki'i taulanga ko ena 'o mautolu 'i Niuatoputapu 'oku fiema'u ke ki'i tata. Sea na'a mau lava pē hū e vaka ki 'uta 'i he hu'a. 'Oku 'i ai pē ki'i kongā ai ke ki'i tata'i pē.

Na'a mau heka ki 'olunga ki he vaka Sea 'ai ke mau folau mai 'oku mamaha e tahi pea toka e vaka ia. Ki'i taimi pē vaka ai kae 'oleva ke hu'a mai e tahi pea ko e taimi ko ia na'e hu'a mai ai na'e ma'anu e vaka. Ko 'eku kole ko u tui ko e ki'i me'angāue pē eni 'a e kāinga na'e si'i ma'u pē he 'ofa. Kapau 'e lava 'a e Potungāue 'o tata 'a e ki'i taulanga Pasivulangi kae lava 'a e vaka 'o tau lelei ki ai ha fa'ahinga taimi pē. Pea mo e taulanga ko ia ko Futu ko u tui 'e 'alu fakataha ai pē. Ko u tui pē mahalo 'e anga'ofa pē 'a e 'Eiki Minisitā ko ia e Ngaahi Ngāue Lalahi ke tokoni hake ai leva koe'uhi ke fei mo fakavave'i e ki'i ngāue ko ia he na'e tanumia ia he Pule'anga kuo 'osi. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu ki he kole ko ena pea kuo mahino ko eni ko u pehē atu 'oku lolotonga 'a e me'angāue 'i Vava'u. 'Osi 'a Tongatapu pea mo Ha'apai pea mo 'Eua ko Vava'u eni ko 'ene 'osi pē Vava'u Ongō Niua 'e fai e tokoni atu kiate koe. Kalake fokotu'u mai ē ke...

Lord Nuku : Kātaki pē mu'a Sea ko e ki'i fehu'i miniti pē 'e taha. Ko e kole pē ia kātaki fakamolemole kapau 'e fiemālie laumālie ki ai.

Sea Komiti : Hoko atu hoko atu.

Fokotu’u ke ngāue’aki visa fakangofua ke faka’ai’ai ‘aki kau folau ‘eve’eva ki Tonga

Lord Nuku : Sea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ko e felāve'i mo e me'a ko eni ko e fakangofua visa pē ko e *visa waiver*. Ko u lave'i pē koe'uhi ko e taimi ni foki 'oku faingata'a 'a e anga ko ē 'o e tu'unga fefolau'aki 'Eiki Minisitā pea ko u lave'i mahalo na'a tau foaki mahalo ha 'u 'a e fakangofua mahalo ki Siaina...

<008>

Taimi: 1555 – 1600

Lord Nuku: ... Siaina ke nau ngāue'aki e folau maí kae toki ō mai 'o fai e ngāue ki he visa. Ka ko e 'uhinga pe 'eku fie lave ki ai 'e 'Eiki Minisitā, 'e Sea koe'uhí ko e taimi ko ē e fakaakeake ko eni ko ē 'o e takimamatá. Pe te tau toe lava 'o fakangofua ha ngaahi fonua ke nau ngāue'aki e visa ko iá kae toki ō mai pe ko ē 'o fai hono ngāue'í 'i Tonga ní. Ko e 'uhinga pe na'a toe lava ke fakamanakoa ange kaikehe ko e me'a foki ai 'a e Feitu'u na pea mo e ka ko e anga pe 'o e hoha'a ko ē ki ai he ko u tui na'e mahalo ko e fakamuimui taha e lave'i 'e he motu'á ni. Mahalo na'a tau hanga 'o foaki e 'ū ngofua pehē ki Siaina pe 'oku toe malava pe ku 'osi meimei kakato pe e 'ū fonuá ia ke nau ngāue'aki e visa *wavever* ke folau mai'aki ki Tongá ni, ko ia pe Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Takimamatá

'Eiki Minisitā ki Muli/Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'a ia ko e polokalama ko eni ko ē feloto'aki ke fai e fakangofua 'a e fefolau'aki 'o 'ikai ke fiema'u ha visa ki he folau 'eve'evá hangē pe ko ē na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o 'Euá. 'Oku 'a ia ko e polokalama ko eni na'e 'osi fakahoko ia mahalo ko e fonua 'e mahalo 'oku laka he 111 'oku lava ke nau folau mai ki Tonga ni. Pea lava ke folau 'a Tongá ni ki he fonua ko iá 'ikai ke fiema'u ha visa.

'A ia 'oku kau ki ai 'a Siaina, kau ki ai 'a Pilitānia, kau ki ai e *UAE*, kau ki ai mo e 'ū fonua ko eni 'a eni ko ē 'oku nau mēmipa ko ē he *European Union*. Pea kau ki ai mo e 'ū fonua ko eni 'oku nau mēmipa ko ē he *Forum* tukukehe pe 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia mo *American Samoa*. 'A ia ko e ngaahi aleapau fakapule'anga ia *bilateral agreements* 'oku fakahoko ke faka'atā 'a e fefolau 'eve'evá 'i he vaha'a taimi 'i he māhina 'e 1 ki he māhina 'e 3.

'A ia ko e fakaava ko eni e *border* pea mahino pē 'e toe foki pe ke ngāue'aki 'a e ngaahi aleapau ko eni pea toki tuku kehe 'a e 'ū fonua 'oku 'ikai ke kau ki ai, 'e fiema'u leva ke nau kole mai hanau visa pea nau toki folau mai ki Tongá ni, mālō.

Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ko e fokotu'ú mai ē, ko ia 'oku nau loto ke tali 'a e Līpooti 2021 'a e Potungāue Takimamatá kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku‘ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Palēmiá, Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘akí mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā Ngoué, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai e kotoa e Hou’eiki Kōmiti Kakatō toko 15.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō atu, tali lelei ia ‘a e līpooti ‘a e Takimamata mo e Folau’evé’evá. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Takimamatá he tali lelei e ngaahi fehu’i kae ‘uma’ā foki ‘a e tu’unga ‘o e ngāué he taimi faingata’a.

Līpooti Fakata’u Potungāue MEIDECC 2020/2021

Tau hoko atu ki he Līpooti hono hokó meí he Potungāue MEIDECC 2020/2021. Kae me'a mai e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea ma’u faingamālié, Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō kae tuku mu’a ke u fakahoko atu ‘a e Līpooti mei Siulai ‘o e 2020 ki Sune ‘o e 2021 ‘a e Potungāue ko eni e MEIDECC. Hangē pe ‘oku mea’i ‘e he Falé ko e kau eni he ngaahi Potungāue lalahi ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene va’a pe ko e *department* ‘e 9 ‘oku fakahoko fatongia he ngaahi tafa’aki kehekehe. Pea na’e ‘i ai e faka’amu hono ‘omai fakataha nautolu ki he Potungāué ‘oku nau lava ‘o fengāue’aki fakataha ki ha ngaahi taumu’a ‘oku nau tokoni kotoa ki ai.

Tuku pe mu’a Sea ke u to’oto’o mai pe ha ngaahi ngāue, ko e līpooti ena ia ‘oku ‘i mu’a pe ‘ia moutolú. ‘Oku ‘asi ai e ngaahi *detail* kehekehe. Kae tuku pe mu’a ke u ‘omai pe mu’a ha fanga ki’i ngāue na’e fakahoko ‘e he Potungāué ni ke tuku atu pe ke faka’ila atu pe ‘a e fakahoko fatongia ko eni ‘oku fai...

<010>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: ... fai ko eni ‘e he potungāue ni, ka tau kamata pē mei he potungāue ko eni ‘oku ne fai ‘a e talamatangi ‘a e MET. ‘I he ta’u ko eni Sea na’e lava ai ‘o fokotu’u ai ‘a e *station* pē ko ha ki’i Va’a Talamatangi ‘e 21 ‘oku *automatic* pē. Ko ‘etau talamatangi foki ‘oku meimei ‘i ai ‘a e kakai ai ke nau fai ‘a e fua ko eni ‘o e māfana mo e *humidity* mo e ‘ea mo e alā me’a pehē, ka ‘oku lava leva mo e fanga ki’i *station* ko eni ‘e 21, ‘o tokoni mai hono fua mai mei he ngaahi feitu’u kehekehe ‘a e ngaahi, tau pehē māfana mo e alā me’a pehē ‘o ‘omai leva ia ‘o lava ai ‘a ‘etau kau ngāue ko eni ‘o sio fakalukufua ki he tu’unga ‘o e ‘ea mei he tapa kehekehe ‘o Tonga ni. ‘A ia na’e tu’u ai ‘a e taki taha ai ‘a e ongo Niua, pea tu’u ‘a e 5 ‘i Vava’u, 4 ‘i Ha’apai, 2 ‘i ‘Eua, pea 8 leva ‘i Tongatapu. Pea na’e fiema’u leva ke, ‘i he fakahoko ko ē fa’a pōtalanoa mo e ngaahi ‘oange pē ngaahi fakakaukau na’e fakalahi leva ‘o tu’o 3 he ‘aho hono fakahoko mai ‘a e talamatangi

tautautefito ko e ‘uhingá kianautilo ko eni ‘oku folau tahi. ‘A ia ‘oku tala ia ‘i he 1:34 pongipongi 8:34 he pongipongi, pea mo e 8:34 he efiafi.

Va’a ki he Fakamatala e MEIDECC

Ko e Va’a leva hoko ko e va’a ko eni ki he *Energy*, na’e fengāue’aki, ko e kongā lahi e ngaahi fengāue’aki ko eni ke sio angé pē ko e hā ‘a e vā ‘oku, ‘e ‘aonga taha ‘i he ngāue ko ē mo e Tonga *Power* fekau’aki mo hono fakalele ‘o e ngaahi ‘uhila ‘i he ‘otu motú, mahino ‘aupito pē ‘a e mahu’inga ke ‘i ai ha ‘uhila ‘i he ‘otu motu, pea ‘oku mahino ‘aupito pē ‘oku faingata’a hono tauhi he taimi ‘e ni’ihi ‘o hoko ai ko eni ‘o mate ‘a e ngaahi ‘uhila, pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e fai hano talanoa’i ke fai angé ha sio ke fakalele nai ‘e he Tonga *Power* ha kongā ‘o e ngaahi fokotu’utu’u ko eni.

Ko e Tonga *Energy Road Map* na’e toe fai hano fakalelei’i pea na’e ‘osi eni ki Novema 2020. Tu’u ‘i he taimi ni Sea ‘oku fakafuofua ko e peseti ‘e 91, 93 ‘o e kakai Tonga ‘oku nau lava ‘o ma’u ‘a e ‘uhila, pē ko e ‘uhila mei he *grid* pē ko e ‘uhila mei he ngāue’aki ‘a e ivi tu’uloa.

Ko e hoko atu pē ko eni ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe Sea ‘oku, ‘a ia ko e kongā lahi ‘o e ngāue foki ‘a e tafa’aki ko eni ko hono tokanga’i ‘a e ngaahi fokotu’u ko ē ‘a e *solar street light* mo e, ‘a e *renewable* ko ia, pea ko e me’a pē ‘oku hoko atu ki ai ‘i he taimi ni na’e fai ha sio pē ‘oku anga fēfē ‘a e fengāue’aki pea mo e ngaahi sino ko eni na’e tufa ko ē ki ai. Manatu’i pē he ngaahi ta’u kuohili na’e ‘ave ‘a e ngaahi *solar* ki he ngaahi vāhenga ke nau fakalele pea ko hono, ko e me’a mahu’inga hení ke kei hokohoko atu ‘a e talanoa pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *solar* ko ia, na’e ‘omai ‘e he potungāue ‘a e ngaahi kongokonga mo e ‘ū alā me’a pehē ko e ‘uhinga pē ke fakalelei’i pē *maintain* ‘aki ‘a e ngaahi *solar* ko eni Sea.

Va’a Fakamatala e MEIDECC

‘I he Tafa’aki leva ‘e taha tafa’aki ki he *Information* ‘oku ‘i ai foki ‘a e *data center* ‘a e Pule’anga Sea ko e fu’u koniteina ‘oku hangē ha koniteina ‘e 2 ‘oku tuku ai ‘a e *data* ko eni ‘a e kamata ke fakatahataha’i ‘a e *data* ‘a e Pule’anga ki ai, ‘oku kau heni hono ‘ave ki ai ‘enau ‘ū *email*, ‘a ia ‘oku kau heni ‘a e ‘ave ki ai ‘enau *website* ‘oku ‘i ai mo e *portal*, ‘a ia ko e *portal* ko ha feitu’u ‘oku te ‘alu ki ai ‘o sio ai ki he ngaahi sevesi kehekehe ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko hono fakatahataha’i ko eni he ‘ikai leva ke fiema’u ha taha ia ‘i he potungāue kotoa pē ke ne hanga ‘o tokanga’i ‘enau *email* pē ko ‘enau *webserver* mo e ‘ū ‘alā me’a pehē, he ko e lahi ‘o e ‘ū kongā ia ko eni ‘e lava pē ‘o tokanga’i ‘e he feitu’u pē ‘e taha.

Ka ko e fakakaukau ko eni foki ‘oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ala palopalema ko e ‘uhinga ko e feitu’u pē ‘e taha ‘e ala palopalema pea ‘e *affect* kātoa ai pē uesia ai ‘a e ngaahi potungāue lahi. Pea ko e ngāue lahi ‘oku fai leva ke matu’uaki ‘i he, ko e fo’i fokotu’utu’u ko eni ‘a e ngaahi palopalema fakatekinikale, ‘a e ngaahi palopalema faka’uhila, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘enau *back up generator* mo e ‘ū ‘alā me’a pehē, ko e ‘uhinga pē ka ‘i ai ha’ane hoko ha me’a hení ‘e ki’i lahilahi ‘a e ngaahi potungāue ‘e ala hoko ki ai.

Ka na’e lava ai pē ‘o *connect* pē ko e fakakau mai ‘a e ngaahi *site* pē ko e ngaahi potungāue mo e ngaahi va’a kehekehe ‘e 33 ‘a e Pule’anga ‘o ‘uhinga pē ‘o e fo’i *networker* pē ‘e taha

...

Taimi: 1605-1610

Va'a ki he Tokangaekina Fakatamaki Fakaenatula pe *NEMO*

'Eiki Palēmia: ...Ko e Va'a hoko pē 'e fai e lave atu ki ai Sea ko e *NEMO* 'a ia ko e Va'a eni ko ē 'oku nau tokanga'i fakatamaki fakaenatula 'oku nau fai e tufa mo e 'ū alā me'a pehē. Ko e lahi taha e ngāue ko eni ki he fo'i taimi ko eni 'a e tafa'aki ko eni 'Eiki Sea ko hono 'ai ke toe mahino ange ki he kakai 'a e ngaahi fakatamaki 'e ala hoko mo e me'a 'oku tonu ke nau fai 'oku kau leva heni e ngaahi ako 'i he ngaahi *community* o ki he 'apiako mo e 'ū alā me'a pehē 'o fai ha talatalanoa ai pea na'e ai leva mo e *driller* 'e ua pē ko ha ki'i lele fakaangaanga na'e fai fekau'aki mo e *tsunami* 'i Nukuleka kae 'uma'ā 'a Pakilau. Ko e 'uhinga pē eni ki he anga ke nau sio pē 'oku fēfē 'enau me'a 'e fai ka hoko ha me'a ka hoko ha *tsunami* pea na'e kamata leva heni pea mo e langa 'o e *warehouse* fo'ou ko eni 'oku tu'u 'i Matatua 'a ia na'e ngāue lahi mai'aki 'i he taimi ko eni 'o e Koviti-19 pea fakalelei'i mo e senitā 'e 4 ki he ala hoko ko ha feitu'u 'oku hola ki ai hotau kāinga 'i ha taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki.

Va'a ki he 'Atakai e *MEIDECC*

'I he Tafa'aki ko ē 'Atakai na'e fai ai e ngaahi ngāue ki he *SMA* 'e 10 kae 'uma'ā e *marine protected area* 'e nima ko e 'uhinga pē eni 'oku 'i ai pē foki 'etau kau 'ū palōmesi ki he tau feinga ko eni ke fakasi'isi'i 'a e palopalema e feliuliuaki e 'ea 'o kau ai mo e fiema'u ke tau tō ha fu'u 'akau 'e 1 miliona 'a ia 'oku lahi leva 'a e fakamamafa ke tau sio 'ikai ke ngata pē ha fa'ahinga 'akau pē kae fai ha sio ki ha fa'ahinga 'akau 'e ma'u ai ha ma'u'anga mo'ui hangē ko e ahi hangē ko e 'ai ha 'akau tau pehē ko e mei 'e ala ma'u ai ha me'atokoni ko e 'uhinga pē kae 'oua 'e feinga pē ke lau pē ke a'u ki he 1 miliona ko e taimi tatau pē 'oku 'i ai ha'ane 'aonga ki he'etau nofo mo e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai faka'ekonōmika.

Tangike vai 'e 300 ko e 'inasi ma'a e vāhenga 'e 10 'i Tongatapu

'I he feliuliuaki e 'ea Sea ko e tafa'aki eni 'oku lahi ai e tufa e ngaahi tangikē mo e 'ū alā me'a pehē ko e 'uhinga pē ko e mahu'inga ko eni ke tauhi e ki'i me'i vai he ngaahi taimi ko eni 'oku hongē vai. 'I he tafa'aki tatau neongo 'oku 'ikai ke kau ia he lipooti ko eni Sea ka 'oku teuteu 'a e potungāue ke tufa atu ki he vāhenga 'e 10 ko eni 'i Tongatapu ni 'a e taki tangikē lita 5000 taki 30 ko e 'uhinga pē eni ia ke mateuteu mai ki ai 'a e kau Fakafofonga ke nau fengāue'aki pea mo e potungāue 'ia kinautolu ko eni te nau ma'u 'a e ki'i me'a'ofa ko eni ko e tangikē 'e 300 na'e ma'u mai pea ko e vakai pē eni na'a si'i lava atu ai 'a Tongatapu ni kae toki vakai 'a Niua 'osi maau 'aupito 'a Niua ia Sea 'osi sai 'aupito 'enau ngaahi tangikē. Vava'u foki ia 'oku fanafana mai kau tama mei Vava'u kuo nau fu'u tō atu kinautolu tatau pē mo Ha'apai sai pē 'oku 'ikai ke 'i heni e ongo Fakafofonga ko e me'a pē eni ko e Tokoni Sea na'a pē 'oku fakatonutonu mai 'e ia, ka ko e ki'i 300 ko eni na'e ma'u Sea pehē ki he taki 30 'a Tongatapu ni kae toki ma'u hoko pea toki vakai atu ai ki he 'ū tafa'aki kehe.

Sea ko e ki'i me'a pē 'e taha na'e fa'a tokanga ki ai ko eni 'a Tongatapu 5 'oku ki'i sai ange 'a e *performance* 'a e potungāue na'e 'alu mei he'enau fo'i toko 'alu eni 'o toko 16 na'a nau ma'u 'a e maaka ma'olunga taha 'o ma'u 'a 'enau peseti 'e 5 'o 'enau vahe 'alu

hake ia mei he toko 5 he ta'u kuohili. 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē he lahi e ngaahi ngāue lelei ke fai ko eni he potungāue ka 'oku mahino mei heni 'oku nau faifakalelei pea 'oku ma'u ai 'a e ola ko eni 'oku fakafiefia ki he potungāue.

Sea ko e ngata'anga pē ia e ki'i to'o me'a lalahi mei he potungāue ko eni *MEIDECC* lava lelei pē 'o tali atu ha fehu'i kapau 'oku 'ikai pea fokotu'u atu ai pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mou kātaki 'o fakakakato mai ho'omou teuteu ka tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea ma'e mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito e feme'a'aki Hou'eiki toloi e Fale Alea ki he taimi 10 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he 'Eiki Sea Le'ole'o e Fale Alea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'o e 'aho ni)

<007>